

เรื่องตำนานสถานที่และวัตถุต่าง ๆ

ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง

นับเป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพงศาธิศรมหิષ

โปรดให้พิมพ์ในวารผลของพระชันษา

๕ ๗
เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

คำนำ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นพงศาภิศรมหิยะ ทรงพระปรารภว่า
ในชั้น พ.ศ. ๒๔๖๘ นี้ ทรงเจริญพระชันษาสถาปนาเสด็จกับพระชันษา
สมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
จะทรงบำเพ็ญพระกุศลทักษิณานุปทาน อุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณ
สมเด็จพระบรมชนกนาถ และเนื่องในการพระกุศลซึ่งทรงบำเพ็ญ
จะใคร่ทรงพิมพ์หนังสือมิตรพลสักเรื่อง ๑ จึงมีรับสั่งมายังหอพระสมุด
วชิรญาณสำหรับพระนคร ให้กรรมการช่วยเลือกเรื่องหนังสือและจัดการ
พิมพ์ถวาย ก็หนังสือซึ่งเคยพิมพ์ในการพระชนมายุสมมงคลเช่นนี้ มัก
เคยเลือกเรื่องซึ่งเฉลิมพระเกียรติ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เมื่อข้าพเจ้าเลือกเรื่องหนังสือถวายกรมหมื่นพงศาภิศรมหิยะ
พบหนังสือว่าด้วยสถานทีและวัตถุซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ได้ทรงสร้าง ซึ่งพิมพ์ไว้เป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕ นั้น
เห็นว่าเหมาะสม ก็ช่วยเป็นเรื่องเฉลิมพระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้าอยู่หัวประการ ๑ อีกประการ ๑ ฉบบซึ่งหอพระสมุด
พิมพ์ครั้งแรกยังบกพร่องอยู่หลายอย่าง ถ้าพิมพ์ใหม่จะเพิ่มเติมทั้งเรื่อง
และรูปให้บริบูรณ์ขึ้นดีกว่าแต่ก่อน ผู้ที่ใคร่เห็นจะชอบโดยมาก
ได้นำความคิดเห็นดังกล่าวมากราบทูลกรมหมื่นพงศาภิศรมหิยะ ก็ทรง
พระดำริเห็นชอบด้วย จึงได้จัดการพิมพ์หนังสือฉบับนี้ถวายตามพระ
ประสงค์

(๒)

ในที่สุดกรรมการหอพระสมุดฯ ขอถวายพระพรพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมหมื่นพงศาภิศรมหิป ในวันฉลองพระชันษาด้วยความเคารพนับถือ
ขอให้ทรงเจริญพระชนมายุ วรรณะ สุข พล สรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒน์มงคล
สถาพรทุกประการเทอญ

ถ้อย ๒๖ ทรงพรเอก สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม พระพุทธศักราช ๒๕๖๘

ตำนานหอสมุด

สารบา^วพ

ภาคที่ ๑ สถานที่ทรงสร้างในกรุงเทพฯ ๑	หน้า	๑
สิ่งซึ่งทรงสร้างในบริเวณพระที่นั่งสุทไธสมหาปราสาท	,,	๓
สิ่งซึ่งทรงสร้างในบริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย	,,	๒
พระที่นั่งราชฤๅ	,,	๔
แก่งกรงนก สุกุณวัน	,,	๔
พระที่นั่งสุทไธสวรรย์	,,	๕
พระพุทธรูปเวศน์	,,	๖
พระอภิเนาว์นิเวศน์	,,	๓๓
สถานที่ต่าง ๆ ทรงสร้างในบริเวณพระราชวังชั้นใน	,,	๓๖
สถานที่ต่าง ๆ ทรงสร้างในบริเวณพระราชวังชั้นกลาง	,,	๓๗
สถานที่ต่าง ๆ ทรงสร้างในบริเวณพระราชวังชั้นนอก	,,	๒๓
สถานที่ต่าง ๆ ทรงสร้างรอบนอกพระราชวัง	,,	๒๓
สถานที่ต่าง ๆ ทรงสร้างในพระราชวังบวรสถานมงคล	,,	๒๗
พระราชวังนันทอุทยาน	,,	๒๗
พระราชวังปทุมวัน	,,	๓๐
พระราชวังสราญรมย์	,,	๓๓
คลองแลถนนสร้างในจังหวัดพระนคร	,,	๓๒
คลองทางไปมากับหัวเมือง	,,	๔๓

(๕)

ภาคที่ ๒ สถานที่ต่าง ๆ ทรงสร้างตามหัวเมือง	หน้า ๔๔
ที่แขวงเมืองสมุทรปราการ	๔๕
ที่แขวงกรุงศรีอยุธยา	๔๕
ที่แขวงเมืองลพบุรี	๕๐
ที่แขวงพระพทอชยาท	๕๓
ศาลากลางเมืองเหนือ	๕๓
ที่แขวงเมืองปราจีนบุรี	๕๔
ที่แขวงเมืองชลบุรี ตำบลอ่างศิลา	๕๔
ที่แขวงเมืองนครไชยศรี	๕๕
ที่แขวงเมืองเพชรบุรี	๕๖
หัวเมืองทรงตั้งใหม่	๕๗
เมืองชนทรงตั้งใหม่	๖๐
ภาคที่ ๓ พระเจดีย์วิหารที่ทรงสถาปนาในรัชกาลที่ ๔	๖๒
พระอารามหลวงทรงสร้างใหม่	๖๒
พระอารามหลวงในกรุงเทพ ฯ ที่ทรงปฏิสังขรณ์	๖๔
พระอารามหลวงแลเจดีย์สถานในหัวเมืองที่ทรงสร้างแล ปฏิสังขรณ์	๗๔
พระพุทธรูปสำคัญที่ทรงสร้าง	๗๔
เรือพระที่นั่ง	๗๖
เรือพระที่นั่งกลไฟ	๗๖
เครื่องราชอิสริยาภรณ์	๗๗

สารบัญ

๑	พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ปรากฏว่าฉายครั้งแรก	ต้นสมุด ๑
๒	พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคิดหน้า	๓
๓	สักกฉนวน เก่งกรงนก	๔
๔	พระพทมนเทียร แลพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ถ้ายจาก พระที่นั่งภาวนาภักดีในย	๖
๕	พระพทมนเทียรแลพระพุทธรูปคันถสถาน	๗
๖	มุขหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม	๑๐
๗	ทางเข้าพระที่นั่งอนันตสมาคม	๑๓
๘	พระที่นั่งภาวนาภักดีในย	๑๒
๙	หลังคาพระที่นั่งอภิเนาว์นิเวศน์ ถ้ายจากพระที่นั่งภาวนา ภักดีในย แลเห็นโครงปราสาทแฉวงนอก	๑๔
๑๐	ประมาณแผนผังพระอภิเนาว์นิเวศน์	๑๖
๑๑	โรงกระสาปน์เก่า	๑๗
๑๒	หอนาฬิกา	๒๐
๑๓	รูปห้องสนามไชย ถ้ายจากหอกกลาง	๒๔
๑๔	ทำราชวรคิฐ	๒๖
๑๕	ปทุมวัน ในรัชกาลที่ ๕	๓๐
๑๖	ตึกคั่นตรงที่สร้างพระราชวังสราญรมย์ ถ้ายจากพระที่นั่ง ภาวนาภักดีในย	๓๒

(๖)

๑๗	คึกแถวถนนเจริญกรุงแลหอกกลอง ถ้ายาจากพระที่นั่ง ภูวคลทัตไพบ	หน้า ๓๖
๑๘	เสานางเรียงที่ถนนบำรุงเมือง	,, ๓๗
๑๙	พระราชมนเทียรในพระนารายณ์ราชนิเวศน์เมืองลพบุรี	,, ๕๐
๒๐	พระนครศิริมณเขามหาสวรรค์ เมืองเพชรบุรี	,, ๕๖
๒๑	พระพุทธรูปนันทราช	,, ๗๕
๒๒	เรือพระที่นั่งอนันตนาคราช	,, ๗๖
๒๓	เรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ลำแรก	,, ๗๗
๒๔	เครื่องราชอิสริยาภรณ์ทรงสร้างในรัชกาลที่ ๕	,, ๗๘

สถานที่ต่าง ๆ

ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง

ภาคที่ ๑ ที่ทรงสร้างในกรุงเทพฯ

ในบริเวณพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ที่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท โปรดให้สร้างพระที่นั่งบุษบกมาลา
ขึ้นตรงที่สุทนต์มณฑปใต้เป็นที่เสด็จออกข้างใน และให้ทำฉากลงรักยักทอง
เขียนลายเรื่องอินทราภิเษกแลท้าวทิงส์สุวรรณ กั้นสักค้ำมุขใต้แทนม่าน

ที่บริเวณพระมหาปราสาท โปรดให้สร้างปราสาทโถงบนกำแพง
แก้วทางคานตะวันออก พระราชทานนามว่า พระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์
ปราสาทองค์ ๑

ทางคานตะวันตกพระมหาปราสาท ตรงมุขกระสันลงไปโปรด
ให้ก่อเขาไกรลาสไว้สำหรับเป็นที่ทรงพระองค์เจ้าโสภณทัตแลหม่อมเจ้า
เกสากันต์

ประตูกำแพงแก้วบริเวณพระมหาปราสาทเดิม เป็นประตูหุ้ม
โปรดให้สร้างเป็นประตูหุ้มยอดมณฑปเหมือนกันทุกประตู

ประตูพระราชวังชั้นใน ๒ ข้างพระมหาปราสาท โปรดให้สร้าง
เป็นประตูพรมพักศรยอดปรางค์ อย่างประตูพระราชวังในพระนคร

ศรีอยุธยา พระราชทานนามประตูข้างฝ่ายตะวันออกว่า ประตูพรหม
 โลกา ข้างฝ่ายตะวันตกว่า ประตูพรหมศรีสวัสดิ์
 (สิ่งซึ่งทรงสร้างในบริเวณพระมหาปราสาท ยังคงอยู่จนทุกวันนี้
 ทุกอย่าง เว้นแต่ฉากกันมุขโถงหรือเมืองจระเข้พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคี้ยววนรภษาไว้เหนือพระสมุด ฯ สำหรับ
 พระนคร)

ในบริเวณพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

โปรดให้รื้อแก่งบอกพระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณรที่อยู่ริมหอพระ
 ปริศน์ ย้ายไปปลูกข้างหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตรงที่แก่งเดิม
 ให้ปลูกแก่งสำหรับข้าราชการพิกชั้น ๒ หลัง

(แก่งบอกพระปริยัติธรรมข้างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ฯ เดิมเห็นจะมี
 หลังเดียว จะสร้างมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ หรือพงมาสร้างจนเมื่อในรัชกาล
 ที่ ๓ หาทรายชั้ไม่ ปรากฏแต่ว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ มีพระภิกษุสามเณร
 เข้ามาเรียนหนังสือมากจนที่แก่งไม่พอ จึงทรงพระราชศรัทธาโปรดให้
 จัดพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเป็นที่พระภิกษุสามเณรเล่าเรียนพระปริยัติ
 ธรรมทั้ง ๕ มุข มีอาจารย์บอกมุขละคน ครั้นสิ้นรัชกาลที่ ๓ พระมหา
 ปราสาทต้องเป็นที่ประดิษฐานพระบรมศพ จึงย้ายการบอกพระปริยัติ
 ธรรมไปบอกที่พระเวียงวัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่ชั่วคราว พระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริให้ย้ายการบอกพระ
 ปริยัติธรรมประจำที่มั่นคงเสมอไป จึงโปรดให้รื้อแก่งเดิมไปปลูกที่หน้าวัด

พระศรีรัตนศาสดาราม ทรงเพิ่มเติมโต๊ะเป็น ๔ หลังเท่าจำนวนอาจารย์
ซึ่งเคยบอกขณพระมหาปราสาท พระภิกษุสามเณรเวียนพระปริยัติธรรม
ที่เก๋งทั้ง ๔ นั้น ต่อมาจนรัชกาลที่ ๕ ถึง ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๓)
จึงได้ย้ายไปอยู่ที่มหาธาตุวิทยาลัย ทรงทูลสร้างหอพระสมเด็จสำหรับ
พระนครทุกวณนี้ แลย้ายไปอยู่ที่วัดสุทัศน์ในเวลาต่อมา (เก๋งทูลสร้าง
หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดารามยังปรากฏอยู่จนทุกวณนี้)

ท้าวแพงแก้วพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยทางด้านตะวันตก (เดิมเป็น
ประตูห้าง) โปรดให้ทำประตูประตูศิลา และตั้งยอดประตูกระเบื้องสี
พระราชทานนามว่า พระทวารเทเวศร์รักษา ท้าวแพงแก้วทางด้านเหนือ
พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย โปรดให้สร้างกำแพงแก้วชั้นใหม่ นอกกำแพง
แก้วเดิมออกไป ตรงกลางทำประตูยอดอีกประตู ๑ พระราชทาน
นามว่า พระทวารเทวารักษา แนวกำแพงแก้วด้านเหนือของเดิมหรือตรง
กลาง สร้างเป็นพระที่นั่งหลังขวางข้างหน้าพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยชั้น
หลัง ๑ เหลือกำแพงแก้วเดิมไว้ทั้ง ๒ ข้าง ต่อหลังขวางมาตรงมุม
พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทำกำแพงแก้วสี่ทิศทั้ง ๒ ด้าน มีประตูยอด
พรมพัตรคานละประตู ๑ ตรงมุมกำแพงแก้วเก่าใหม่ต่อกันนั้นทำเป็น
ซุ้มตะเกียงทั้ง ๒ ข้าง กำแพงแก้วด้านเหนือของเดิมเหลือจนรื้อหมด

(ซองทักกล่าวไว้ยังอยู่หมด เว้นแต่ซุ้มตะเกียงรื้อเสียแล้วทั้ง ๒ หลัง)

พระที่นั่งสุทธาทิภรณ์ เกษมมัย เกษมมัยทางด้านทิศใต้
โปรดให้แก้ไขเป็นเกยพระราชยาน สร้างเกยข้างชั้นใหม่ทางด้านตะวันตก
(ยังกุยทั้ง ๒ เกย)

พระที่นั่งราชฤดี

โปรดให้สร้างพระที่นั่งชั้นข้างตวันออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย
องค์ ๑ เป็นตึก ๒ ชั้นอย่างฝรั่ง เป็นที่ประทับว่าราชการเวลาว่างออก
ขุนนาง พระราชทานนามว่า พระที่นั่งราชฤดี แลให้ทำประตูลับสำหรับ
เสด็จขึ้นข้างในจากพระที่นั่งราชฤดีทางหอพระสุราลัยพิมานได้อีกทาง ๓
(พระที่นั่งราชฤดี ถึงรัชกาลที่ ๕ ของเดิมชำรุด โปรดให้รื้อ
ปลูกใหม่ แกะเป็นเก๋งจีน ต่อมาชำรุดจึงโปรดให้รื้อเสียทีเดียว เา
นามไปพระราชทานพระที่นั่งโถงที่สร้างใหม่ที่พระราชวังดุสิต พระที่นั่ง
ราชฤดีเดิมอยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่งจักรทิพโยภาสทุกวันนี้)

สกุณวัน

ที่ศาลาหน้าโรงช่างในแถวกระถางต้นไม้คต เดิมเป็นช่างแก้ว
สำหรับปลูกบัว โปรดให้ถมสระสร้างทรงใหญ่ ในนี้ก่อภูเขาแลปลูกต้นไม้
ไม้สำหรับเลี้ยงนก เรียกบริเวณนี้ว่า "สกุณวัน" แล้วสร้างเก๋งรอบ
ทรงคานและเก๋ง ตวันออกตรงพระทวารเทเวศร์รักษาออกมาเป็นเก๋ง
ที่ประทับ ชื่อว่าพระที่นั่งราชานราชอาสน์เก๋ง ๑ เก๋งคานใต้ชื่อว่า เก๋ง
วรรณานารีเสพย์ เป็นที่นั่งในนี้เก๋ง ๑ เก๋งคานตวันตกชื่อว่า เก๋ง
วรเทพยสถาน ยาวกว่าทุกเก๋ง เป็นที่ไว้เทวรูป (แลชำระความฎีกา)
เก๋ง ๑ เก๋งคานเหนือชื่อว่า เก๋งสำราญมุขมาตยา เช่นที่ขุนนางนั่งเก๋ง ๑
มีเสาดรในบริเวณสกุณวันข้างคานเหนือ ๒ เสา เสาทางคานตวันตกเป็น
แบบเสาธงฝรั่ง กลางวันชักธงตราแผ่นดินเวลาเสด็จประทับอยู่ในกรุง ฯ

ถ้าเสด็จไม่ยั้งชักรักราชกิจ กลางคืนชักรักราชกิจวัน เสาศวันออกเป็น
เสาดงอย่างอื่น ชักรักราชกิจแผ่นดินก่อน ๆ ในวันทรงบำเพ็ญพระราชกุศล
อุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลก่อน ๆ

(เมื่อรัชกาลที่ ๓ ทรงเล็งนถแลไต่ต่าง ๆ ช้างในพระบรมมหา
ราชวัง โปรดให้ย้ายมาเลี้ยงไว้ในทรงสร้างใหม่ ครั้นถึงรัชกาล
ที่ ๕ รื้อทรงสร้างเก๋งใหญ่แทนทรงนถเก๋ง ๑ ชื่อว่า เก๋งวรรณ
ภิรมย์ เป็นที่ประชุมว่าราชการแผ่นดินในเวลาเมื่อยังมีผู้สำเร็จราชการ
แผ่นดิน เสด็จสำหรับชักรักราชกิจแผ่นดินทำใหม่ทำในสนามหน้าพระ
ที่นั่งใหม่ (คือหม่อมพระที่นั่งจักรวาลดิถี) รื้อเสาดงเก่าทั้ง ๒ เสด
ครั้นเมื่อสร้างพระที่นั่งจักรวาลดิถีราชสัท ย้ายเสาดงไปไว้หน้าหอรัษฎากร
พิพัฒน์ รื้อเก๋งในบริเวณสกุณวันทั้งหมดทำสนามหน้า)

พระที่นั่งสัตตภิรมย์

ที่พระราชวังชั้นในโปรดให้สร้างพระที่นั่งขึ้น เป็นตึกชั้นสูง ๓ ชั้น
องค์ ๑ อยู่ในบริเวณพระตำหนักสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี
ใกล้ประตูสนามราชกิจ พระราชทานนามว่า พระที่นั่งสัตตภิรมย์
(ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อจะทรงสร้างพระที่นั่งใหม่ตรง (คือหม่อมพระ
ที่นั่งจักร) นั้น โปรดให้ รื้อพระที่นั่งสัตตภิรมย์ไปปลูกทวศราชพิศ
ทรงอุทิศเป็นเสนาสนะสำหรับเจ้าอาวาส กรมหมื่นชินวรศิริวัฒน์ได้
เสด็จอยู่ยั้งชักรักราชกิจ)

พระพุทธนิเวศน์

พระที่นั่งทอง ๓ หลัง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 ทรงสร้างไว้ในสวนขวา (ที่เรียกว่าสวนศิลาขยัคคิน) โปรดบูรณะ
 ปฏิสังขรณ์ให้คืนดี แล้วทรงอุทิศถวายเป็นพุทธบูชา พระราชทานนามว่า
 พระพุทธมนต์เขยร พระที่นั่งองค์กลางเป็นที่ประดิษฐานพระเจดีย์กาไหล่
 ทองสูง ๗ ศอก พระที่นั่งองค์ข้างเหนือเป็นที่ทำพิธีสงฆ์ พระที่นั่งองค์
 ข้างใต้เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปหินอ่อนซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่ ฝ่ายพระ
 ที่นั่งเติมขยัคคินของล่องชาดโปรดให้ลงรักยัตทอง เขียนเรื่องพระพุทธรูป
 ประวัตินั้นปรากฏในพระสุพรรณบัฏ ๓ หลัง ทรงหน้าพระพุทธมนต์เขยร
 ทางด้านตะวันออกสร้างพระวิหารขึ้นหลัง ๓ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป
 ขยัคคิน ๑ กรพระพุทธรูปมณฑลขยัคคิน ซึ่งต่อมาได้พระบรมมหาราชวังในรัชกาลที่ ๒
 พระราชทานนามว่า พระพุทธรัตนสถาน พระวิหารนั้นเสาเด็ผลผนังนัก
 ล้วนแล้วด้วยศิลา ฐานประตูหน้าต่างประดับมุก ผนังพระวิหารปูด้วย
 เสือเงิน มีฐานชุกชีทำด้วยราช้างชั้น ๓ รอบมุขยกทองคำประดับพลอย
 ท้องพระพุทธรูปขยัคคิน หน้าพระวิหารออกไปมีหอรบขยัคคินคฤหาสน์ประดับ
 กระเบื้อง ฐานประดับศิลา สองข้างพระวิหารสร้างเก๋งที่พุดตานละหลัง
 หน้าเก๋งมีอ่างแก้วก่อเขา อ่างแก้วทางด้านใต้ทำเป็นแผนกทางทะเล อ่าง
 แก้วทางด้านเหนือทำเป็นแผนกภูเขา ตามทำนองแผนกพระราชอาณา
 เขต การที่ด้านใต้พระพุทธมนต์เขยรโปรดให้ชำระแชนมเก๋งที่ประชุมครั้ง
 รัชกาลที่ ๒ ให้เป็นธรรมสภาศาลา โปรดให้เรียกว่าพระที่นั่งทอง

ธรรม เป็นที่พระสงฆ์แสดงธรรมแก่ข้าราชการฝ่ายใน ทางด้าน
 ตวันตกของพระพุทธรูปนันทบุรีที่อกยที่ทรงบาตร โปรดให้สร้างปราสาท
 น้อยขนองค์ ๓ เสด็จมพระเกียรติยศรัชกาลที่ ๒ เป็นที่ประดิษฐานพระ
 พุทธรูปต่าง ๆ แลคัมภีร์พระไตรปิฎกในรัชกาลที่ ๒ พระราชทานนามว่า
 มหิศรปราสาท แล้วโปรดให้กันบริเวณสวนขวาเดิมถึง ๓ รวมเป็นเขต
 ที่ซึ่งทรงพระราชอุทิศนี้ โปรดให้เรียกกรมทั้งเขตว่า "พระพุทธรูปเวศน์"

กระแสพระราชดำริที่ซึ่งทรงสร้างพระพุทธรูปเวศน์นี้ มีแจ้งอยู่ใน
 ประกาศเฉลิมพระอภิเนาว์นิเวศน์ เมื่อขมมะแม พ.ศ. ๒๔๐๒ ดังนี้

"พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ ทรงพระรำพึงถึงกาล
 อันเป็นบูรพภาคสมัย ในขณะที่เมือกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยาเก่ายัง
 ตั้งเป็นปรกคิอยู่นั้น สมเด็จพระบรมสยามมหาราชาธิราชเจ้าผู้ประกอบด้วย
 อิศราธิปไตยยศ จะให้ปรากฏพระนามตามบูรพราชสยามวงศ์ ให้ทรง
 จักแจ้งสถาปนาพระราชวัง พระที่นั่งมหาปราสาทราชมณฑลสถาน เพื่อ
 จะเสด็จสุขสำราญในไตรพิณฤศุ เป็นหมู่ ๆ สามตำบลอย่างสี่ตำบลอย่าง
 เป็นเยี่ยงอย่างมาฉนี้ ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์
 เสด็จเจดถึงฉว้ลยราชสมบัติ ได้ทรงจักแจ้งกรุงเทพมหานคร อมรวัดัน
 โกสินทร์ มหินทรายุธยาใหม่นี้ ในฝั่งฟากบูรพทิศแห่งแม่น้ำเจ้าพระยา
 มหาดนที่สำเร็จแล้ว จึงทรงสร้างพระที่นั่งสองหมู่ มีนามพระที่นั่งคัสติ
 มหาปราสาท พระที่นั่งพมมานรัตยา พระยัรควายชวานันหม่หน่งผ่าย
 ตวันตก พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระที่นั่ง

อมรินทร์วันฉย นันหม่หนึ่งผ่ายควนออก แลที่ในสวนชวาทิศควนออก
 พระที่นั่งหม่ควนออกนี้ ทรงสร้างไว้แต่พระค้ำหนักทองที่ประทับในสระน้ำ
 หลัง ๓ พลับพลาที่เสวยริมปากอ่างแก้วหน้าเขาฟองน้ำหลัง ๑ ส่วนนั้น
 มีกำแพงแก้วล้อมรอบเป็นบริเวณ ครั้นมาในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเห็นว่าพระค้ำหนักทองแลพลับพลา
 ย่อมหนัก จึงโปรดให้ขยายสวนแลสระให้ใหญ่กว้างออกไป ก่อกำแพง
 ล้อมชั้นนอกเป็นวงใหญ่ แล้วทรงสร้างพระที่นั่งทองตามหลัง มีคอก
 อย่างจีนอย่างยุโรปต่าง ๆ มากกว่าร้อย เรียบรายประทับอยู่โดยรอบ
 เป็นบริวาร เป็นที่ประทับสำราญพระราชหฤทัย ๆ ครั้นมาในแผ่นดิน
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชศรัทธาโปรดให้
 จีนคอกอย่างยุโรปทั้งปวงนั้นไว้ ไปปลูกสร้างถวายเป็นพระอารามนั้น ๆ
 เสียจนสิ้น คีลาก่อเขาคีลาอยู่พันทั้งปวง ก็ให้ลากขนไปประทับประจำ
 ในพระอารามหลวงทั้งหมด เป็นการฉลองพระเดชพระคุณในพระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยังเหลืออยู่แต่พระที่นั่งใหญ่สามองค์
 กับพระที่นั่งเป็น อ่างแก้วแลโรงมหาสากกับซุ้มประตูตามแห่ง ทรง
 ค้ำรัศมีประภาศยว่าจะรื้อไปถวายเป็นพระอารามข้าง จะสร้างเป็นพระ
 อารามข้าง แลวกก็สงบไป การกึ่งที่ยังจีนแผ่นดินนั้น ครั้นล่วง
 แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแล้ว ถึงแผ่นดินปัตยบัน
 จึงทรงพระราชดำริว่า ถ้าจะให้รอดพระที่นั่งใหญ่สามองค์กับทั้งโรง
 มหาสากไว้สร้างในพระอารามใด ๆ ก็อาจจะสร้างเป็นพระอารามใหม่ ตาม

พระราชดำริที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นแล้ว ก็ทรงรังเกียจ
 อยู่ด้วยเหตุ ๒ ประการ ก็จะเป็นที่เสื่อมเสียสายบุญพระเกียรติยศแห่ง
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ผู้เป็นเจ้าของเดิมได้ทรง
 สร้างไว้ เพราะพระราชมณเฑียรสถานที่ใหญ่ ๆ บวกถู่ มีกำหนดว่า
 จะทรงสร้างในแผ่นดินนั้น จะไม่มีในพระราชวังนเลย อย่างหนึ่ง
 ทรงระแวงว่าพระราชดำริที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะให้
 รื้อไปถวายเป็นพระอารามตั้งนั้น เกดธกสรอยเทพยดาที่เป็น
 มเหศวรศักดิ์คานภาพ ที่สถิตอยู่ในพระที่นั่งนั้นจะไม่เห็นชอบด้วย
 กรรมจึงขยับเวลาให้การรื้อ ๆ รัง ๆ มาจนหาได้รื้อไปไม่ตั้งนั้น เพราะฉะนั้น
 ครั้นจะให้รื้อใหม่ขยับตนกลัวจะมีเหตุต่าง ๆ ไป ควรจะปฏิสังขรณ์ขึ้นไว้ ในที่
 เดิมจึงจะชอบ ถึงกระนั้นก็ไม่ควรจะทำ แลจะยกย่องเป็นพระราชมณเฑียร
 สถาน เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ออกพระโอบยฐูใน
 พระราชดำริที่ว่า จะถวายเป็นพระพุทธรูปเป็นพระราชอุทิศ เป็นการ
 ถวายเป็นพระเศษพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น
 เพราะฉะนั้น จึงโปรดสถาปนาการแก้ไขแลปฏิสังขรณ์ให้ดีกว่าเก่า
 แล้วขนานนามว่าพระพุทธรูปมณเฑียร แล้วทรงสถาปนาการสร้าง
 พระพุทธรูปสถานหลัง ๑ เพิ่มเข้าในทิศตะวันออกพระราชมณเฑียร
 ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น แล้วให้ก่อสร้างกำแพงแก้ว
 กั้นเป็นส่วนหนึ่ง ตั้งแต่ท่งพระราชอุทยานสวนขวาตามมุขทิศพายัพ

ยกเป็นพุทธเจดีย์สถานอารามภายในพระราชวัง เป็นที่ประดิษฐานตั้งพระ
สถูปทองสุวรรณ สถูปบรรจุพระบรมพุทธรูปสำริดภาค แลพระพุทธรูปปฏิมากร
แก้วผลึก แลพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ แล
พระพุทธรูปปฏิมากรูปพิเศษต่าง ๆ ไว้เป็นที่นมัสการในพระราชวัง ตั้งวัด
พระศรีรัตนศาสดาราม ชื่อนานนามว่าพระพุทธรูปนอกแห่งหนึ่ง” ดังนี้

ที่นอกกำแพงแก้วบริเวณพระพุทธรูปนอกรข้างกำแพงด้านตะวันออก ไปรด
ให้ทำสวนปลูกพรรณไม้ดอกไม้ไม้ต่างต่างประเทศ ในสวนนั้นสร้าง
ปราสาทน้อยอีกองค์ ๑ เป็นที่ประดิษฐานเทวรูปแก้วผลึกองค์สูง ๑๕ นิ้ว
ทรงอุทิศเป็นเทพารักษ์สำหรับพระราชวังชั้นใน

(รัชกาลที่ ๕ ทรงผนวชเมื่อพระบาท พ.ศ. ๒๔๓๖ โปรดให้สร้าง
พระที่นั่งทรงผนวชกับสังฆเสนาสนะชั้นในบริเวณสวนดอกไม้ต่างประเทศ
ข้างกำแพงนอกกำแพงแก้วพระพุทธรูปนอกร แลให้ผูกพัทธสีมาพระวิหาร
พระพุทธรูปนอกรสถานเป็นพระอุโบสถที่ทรงทำสังฆกรรม ที่บริเวณสวน
ดอกไม้ต่างประเทศข้างกำแพงด้านตะวันออก ก็สร้างที่มณฑปข้าราชการอยู่ประจำ
ของแลแก้วไขเป็นซาลาลานหน้าพระอุโบสถ เมื่อเสร็จการทรงผนวชแล้ว วัด
พระพุทธรูปนอกรสถานเป็นที่ข้างในทำพิธีพุทธบูชาต่อมา

ครั้นล่วงมาหลายขพระพุทธรูปนอกรชำรุดมาก เพราะเมื่อ
สร้างในรัชกาลที่ ๒ ทำเครื่องไม้เป็นโครง ครั้นนานมาไม้ผุเสาะซาก
ก็ทรุดโทรมลงจนพื้นวิสัยที่จะซ่อมแซม ได้แต่จะรื้อของเดิม แล้ว
สร้างของใหม่ขึ้นแทนทั้งหมดจึงจะคงดี ทรงพระราชดำริเห็นว่า

ประโยชน์ที่จะได้ไม่คุ้มกับทุนที่จะต้องลง จึงไปรื้อเสียทั้งพระพุทธรูป
 มหามนต์เขยแฉะพระที่นั่งทรงธรรม คงรักษาแต่มหิศรปราสาทไว้เฉลิม
 พระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ส่วนพระที่นั่ง
 ทรงผนวชก็สั่งฉะสนาสนะนั้น เมื่อทรงสร้างวัดเบญจมพิกุลโปรดให้
 รื้อไปปลูกในวันนั้น แล้วทรงอภิเษกเป็นเสนาสนะของเจ้าอาวาส พระพุทธรูป
 รัตนสถานนั้นยังคงอยู่จนทุกวันนี้)

พระอภิเนาวนิเวศน์

ในที่สวนขวาอันเหลือจากที่ทรงสร้างพระพุทธรูปนิเวศน์นั้น โปรดให้
 สร้างพระราชมนต์เขยขึ้นใหม่หมด ๑ พระราชทานนามเรียกกรมทั้งหมด
 ว่า พระอภิเนาวนิเวศน์ เดิมโปรดให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ
 เป็นแม่กอง แต่ลงมือสร้างได้ไม่ช้าสมเด็จพระยาฯ นั้นถึงพิราลัย
 จึงโปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นแม่กอง แลกรมขุนราชสีหวิกรม
 เป็นนายช่างสร้างต่อมาจนสำเร็จ พระที่นั่งแลสถานต่างๆ ในพระ
 อภิเนาวนิเวศน์ มีนามต่างกันเช่น ๑๐ แห่ง คือ

๑ พระที่นั่งอนันตสมาคม (๒ ชั้น อยู่ตรงพระที่นั่งสุทไธสวรรย์
 เข้ามา) เป็นท้องพระโรง หันหน้าไปทิศตะวันตก มีมุขด้านหน้า ๓ มุข
 มุขกลางยาว ๓ ห้อง แต่มุขเห็นมุขใต้เป็นมุขโถงห้องห้องเดียว
 (ถึงรัชกาลที่ ๕ ค่อมมุขกลางยาวออกไปหาพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ใต้
 ทางในระหว่างพระที่นั่งทั้ง ๒ พอเคี้ยวกระบวรแท้ แต่โดยปรกติทอด
 ตะพานข้ามทางนั้นเป็นทางเสด็จพระที่นั่งสุทไธสวรรย์)

๒ พระที่นั่งบรมพิมาน (๓ ชั้น คือพระที่นั่งอนันตสมาคมเข้าไป) เป็นพระมหามนเทียรที่พระบรมมหาราชวังแห่ง ๑ แลเป็นที่ประทับแรมเมืองเฝ้า ในทิวโหฐานด้วย (ถึงรัชกาลที่ ๕ เป็นที่ประทับฐานพระบรมอัฐิพระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว) พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามที่ใดทรงสั่งไว้ ตลอดอายุพระ อภิเษกนิเวศน์)

๓ พระที่นั่งนงคราญสโมสร (๒ ชั้น อยู่ต่อพระที่นั่งบรมพิมาน เข้าไป) เป็นท้องพระโรงใน แลเป็นที่เสวย

๔ พระที่นั่งจักรทิพโยภาส (๓ ชั้น อยู่ข้างด้านใต้พระที่นั่ง นงคราญสโมสร) เป็นพระวิมานที่พระบรมมหาราชวังแห่ง ๑

๕ พระที่นั่งภาณุมาศจรัส (๓ ชั้น เหมือนพระที่นั่งจักรทิพโยภาส อยู่ข้างด้านเหนือพระที่นั่งนงคราญสโมสร) เป็นพระวิมานที่พระบรมมหาราชวัง แห่ง ๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตที่ พระที่นั่งภาณุมาศจรัส

๖ พระที่นั่งมุลมนเทียร พระตำหนักเดิมซึ่งเสด็จประทับเมื่อ ในรัชกาลที่ ๒ โปรดให้รื้อมาแก้ไขเป็นตึก ปลูกขึ้นในระหว่าง พระที่นั่งภาณุมาศจรัสกับบริเวณพระพทธรนิเวศน์ (ในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระราชศรัทธาโปรดให้รื้อไปปลูกที่วัดเขมาภิรตาราม ทรงพระ ราชอทิศเป็นโรงเรียน โดยทำนองเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้รื้อพระตำหนักของสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี พระบรมราชชนนี ไปสร้างทรงพระราชอทิศเป็นเสนาสนะ เจ้าอาวาส มาแก้ก่อนนั้น พระที่นั่งมุลมนเทียรยังอยู่จนทุกวันนี้)

๗ หอเสถียรธรรมปริต เป็นที่พระสวทพระปริต อยู่
ริมกำแพงพระอภิเนาวนิเวศน์ตรงมุมตะวันออกเฉียงเหนือข้างหน้าพระที่นั่ง
อนันตสมาคม

๘ หอราชฤทธิรุ่งโรจน์ เป็นที่ไว้เครื่องพระพิชัยสงคราม อยู่
ต่อหอเสถียรธรรมปริตมาทางตะวันตก

๙ หอโกชนลลลล เป็นที่ทำการเลี้ยงโต๊ะพระราชทาน คือ เลี้ยง
แขกเมือง เป็นต้น อยู่ข้างกำแพงพระที่นั่งอนันตสมาคม

๑๐ พระที่นั่งประพาสพิพิภคณ์ เป็น (มิวเซียม) ที่ไว้สิ่งของ
ต่าง ๆ สำหรับทอดพระเนตร อยู่ข้างกำแพงพระที่นั่งอนันตสมาคม
(ในรัชกาลที่ ๕ รื้อพระที่นั่งประพาสพิพิภคณ์ สร้างพระที่นั่งควาลย
มหาปราสาททรงนั้น)

๑๑ พระที่นั่งภวภคณ์ในย (นามขนานต่อสมเด็จข้างหน้าพระที่นั่ง
สุทโธศวรรย์ อนันตสมาคม) เป็นพระที่นั่งสูง ๕ ชั้น ชั้นยอดมีนาฬิกา
& กำแพง สร้างในส่วนตรงหน้าพระพุทธรูปนิเวศน์

บริเวณพระอภิเนาวนิเวศน์ข้างกำแพงด้านตะวันออก มีเขื่อนเพชรเป็น
เขตข้างหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม มีประตูเขื่อนเพชรตรงมุมพระที่นั่ง

๓ ประตู ๆ ข้างใต้ชื่อประตูทักษิณสิงห์ ประตูกว้างเห็นชื่อประตูศรี
สิงห์ ประตูกว้างชื่อประตูเทวราชกำรงค์ ตัวเขื่อนเพชรระหว่าง
ประตูค่อนเห็นเป็นห้องอาลัย ค่อนใต้เป็นห้องเครื่องมหาดเล็ก นอก
เขื่อนเพชรแถวนี้ออกไปมีกำแพงสกัดแต่พระที่นั่งสุทโธศวรรย์มาหาเขื่อน
เพชร และมีประตูไม้ โค้งแทนประตูข้างอย่างเดิม ทั้งข้างเห็นแต่

ข้างใต้ ภายในเขื่อนเพชรมีประตูอยู่ข้างคานเหนือพระที่นั่งอนันตสมาคม
 ประตู ๑ ซอประตูแดงราชกิจ เป็นเขคผ้าหน้าคอกับผ้าใน ส่วน
 บริเวณข้างผ้าในสร้างแถวเตี้ยตามเขคสวนขวาเดิมเป็นเขคทั้ง ๓ ด้าน
 แลสร้างฉนวนทางพระบิณฑบาตยาวตามทิศตะวันออกไปตะวันตก ขึ้น
 เขคที่คอกับพระพทอนีเวศน์คอน ๑ ฉนวนนั้นเลี้ยวหักไปข้างใต้ทาง
 หลังพระที่นั่งงคราญสีมอสร จนถนนประตูราชสำราญ เป็นฉนวนที่
 กั้นเขคพระที่นั่งกับเขคสวนที่ยังคงอยู่อีกคอน ๑

พระอภิเนาวนิเวศน์ ลงมือสร้างเมื่อขาล พ.ศ. ๒๓๘๕ สร้าง
 อยู่ ๕ ปี ไทเสด็จเฉลิมพระราชมณเฑียร เมื่อขมระแม พ.ศ. ๒๔๐๐
 กระแสพระราชดำริให้ทรงสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์ มีปรากฏอยู่ใน
 ประกาศเทวภาในจารพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียรดังนี้

“ ทรงพระราชดำริให้สถาปนาพระที่นั่งราชมหามนเฑียรสถาน
 ใหม่อีกหนึ่ง ๑ มีพระที่นั่งหลายองค์เนื่องกัน คือพระที่นั่งภาวนาประดิษฐาน
 ให้เป็นคอกับพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้า
 อยู่หัว ตั้งอยู่บนกำแพงพระราชวังข้างทิศตะวันออกนี้ แลพระที่นั่ง
 อนันตสมาคม พระที่นั่งบรมพิมาน พระที่นั่งงคราญสีมอสร พระที่นั่ง
 จันทราภิไธยภาส พระที่นั่งภาณุมาศจรัญ พระที่นั่งมุลมณเฑียร มีหอ
 เสถียรธรรมปริต หอราชฤทธิรุ่งโรจน์ หอโกชนฉัตร แลพระที่นั่ง
 ประพาสพิพิธภณฑ์ตั้งอยู่ในสถานนั้น ๆ ที่ควรโดยรอบคอบ พระที่นั่ง
 มหามนเฑียรอภิเนาวนิเวศน์นี้ ทรงสถาปนาประคิมฐานขึ้นทั้งนี้ ให้จะ

ลุ่มหลงมัวเมาทวยเบญจพิชิตถามคุณฤๅคิ ไม่เห็นพระไตรลักษณ์แล
 ความชราพยาธิมรณสังเวควัตถุนักหามิไค ช่างทรงสร้างชนทน
 หวังพระราชหฤทัยจะให้เป้นพระเกียรติยศแค่พระ บารมี แผ่นดินประจวบ
 นสยไปภายหน้า ตึงหน่งพระที่นั่งมหามนเทียรเต็ม แลหม่มพระที่นั่ง
 ศุภิตมหาปราสาท เป้นพระเกียรติยศแค่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
 จุฬาโลก พระที่นั่งพุทธมามานเทียรแลโรงช่างเผือกตึง & เป้น
 พระเกียรติยศแค่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แลพระที่นั่ง
 สุทโธศวรียปราสาท เป้นพระเกียรติยศแค่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัว หนึ่ง ในแผ่นดินประจวบนี้ ไคมีทางพระราชไมตรีด้วยพระ
 มหานครใหญ่ ๆ ในแผ่นดินยุโรปแลทวีปอเมริกา ล้วนบรรดาซึ่งเป้น
 ประเทศไมคองชนแต่เมืองชนเมือง ไคหลายพระนคร มีสิ่งของเครื่อง
 มงคลราชบรรณาการมาถวาย เจริญทางพระราชไมตรีล้นที ๆ หลาย
 อย่างต่าง ๆ ของจำพวกนี้ จะทรงพระราชศรัทธาถวายบูชาพระรัตนตรัย
 ในพระอารามหลวงเสียดีกหาควรรไม่ เพราะทุกทีมาแต่เมืองเจ้าของเครื่อง
 ราชบรรณาการเหล่านี้ก็เข้ามาเอง ๆ แลว่าถามว่าเครื่องราชบรรณา
 การเหล่านี้ยังคงเก็บไว้เป้นตรรกถงทางพระราชไมตรีสยไปหรือ ครั้น
 เมื่อจะจัดประทัยประทาในพระที่นั่งสร้างอย่างสยามตามอย่างข้าง โยราณ
 ก็ดูจะพานชกพระเนตร เป้นที่ยิมเยยของแขกเมืองที่มาแต่ประเทศยุโรป
 จะพงว่าไค ว่าของสำหรับใช้อย่างอนเอามาใช้อย่างอนไป เพราะฉะนั้น
 จึงโปรดให้ช่างสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์ โดยแบบอย่างท่วงทีละม้าย

คล้ายกับราชินีเวคิน ซึ่งมีในมหานครข้างโยรชัยปฐพี เพื่อจะตอ้งทวงที่
กับสังเคืองประคัยประกาศที่ไค้มาแต่โยรชัยมหานครต่าง ๆ ไว้สำหรับรับ
แขกเมือง แลรถกลงทางพระราชไมตรีด้วยพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ใน
โยรชัยปฐพี เพราะทอดพระเนตรเห็นของราชบรรณาการพิเศษที่กล่าว
มาน้อยเื่อง ๆ นั้น” ดังนี้

(ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อสร้างพระอภิเนาว์เวคินแล้ว พระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับอยู่ที่พระอภิเนาว์เวคิน
เป็นพน เสด็จมาประทับพระราชมนต์เขยวเคิม คือที่หม่อมพระที่นั่ง
จักรพรรดิพิมานเป็นครั้งเป็นคราว ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ เสด็จมาประทับ
ที่พระราชมนต์เขยวเคิม แล้วต่อมาสร้างพระราชมนต์เขยวชนทพระ
ตำหนักเคิม คือหม่อมพระที่นั่งจักรเป็นแต่ประทับ ที่พระอภิเนาว์เวคิน
เป็นแต่ที่เสด็จออกมหาสำนินิยาต แลทำการพระราชพิธีพระที่นั่งอนนต
สมาคมเป็นครั้งเป็นคราว เช่นเสด็จออกวันประชมตราจุลจอมเกล้า
แลการฉลองไตรภเป็นต้น แลพระราชมนต์เขยวทั้งปวงในหม่อมพระ
อภิเนาว์เวคินนั้นสร้างด้วยโครงเครื่องไม้ประกอขยอิฐปูนเป็นพน อยู่ได้
สัก ๓๐ ปี พอไม้โครงผกทรศไตรมพนวสัยที่จะซ่อมแซมให้คันทได้
จึงต้องรอกหมกทั้งหม่อม แลขระาที่ทาเป็นส่วนสยมา)

สถานที่ต่าง ๆ ในบริเวณพระราชวังชั้นใน

เขื่อนเพชรอันเป็นเขตพระราชวังชั้นใน เดิมทำเป็นติมแถวชั้น
เดียว ไปรอกให้ทำใหม่เป็นเล้าเต้ง ๒ ชั้น ทั้งกำยตัวมีอกกแลคว้งเตก

แต่ท่านได้นั้นทรงพระราชดำริว่า พระราชวังชั้นในตอนที่ขยายออกไปทางวัดพระเชตุพนเมื่อในรัชกาลที่ ๒ นั้น ยังไม่เคยสร้างสิ่งใดขึ้นเป็นทิวแถวอยู่ในพระบรมมหาราชวังกว้างขวางนัก จึงโปรดให้กันเขตข้างในพระราชวังเสียอีก คือให้สร้างเสาเต็งเขอนเพชร ขึ้นเป็นแนวกำแพงด้านใต้ ๒ ชั้น ชั้นในเรียกว่าเต็งแถวท่อ เพราะทำตามแนวท่อที่ใช้น้ำเข้าในวัง ท่อนแต่เดิมเป็นท่อเขมรเหมือนกษัตริย์ของ เช่นทางใช้น้ำเข้ามาใช้ในพระราชวัง แลให้นำไปลงสระสวนขวา โปรดให้ก่อสร้างทำเป็นพนดนน เข็มเขมรปากท่อไว้สำหรับคักน้ำใช้เป็นระยะ นอกเต็งแถวท่อออกไปสร้างเต็งอีกแถว ๑ ยาวแต่ตะวันออกไปตะวันตก เหมือนกษัตริย์เต็งแถวท่อ เรียกกันว่าเต็งแดง (เพราะแต่แรกโยกปูนเป็นสีแดง) ที่ระหว่างเต็งแถวท่อกับเต็งแดงเรียกว่าแถวกลางมีประตูที่เต็งทั้ง ๒ แถว นอกเต็งแดงออกไปจนแถวที่มอันเป็นเขตพระราชวังชั้นในของเดิมไว้ ท่ออีกตอน ๑ เรียกว่าแถวนอก ในที่ตอนแถวนอกนี้ โปรดให้สร้างปราสาทน้อยของค์ ๑ ทรงพระราชดำริว่าจะให้เป็นที่พักฐานพระอิฐเจ้านายฝ่ายใน มีศาลาที่พักสำหรับผู้ไปบำเพ็ญการกุศลด้วย ปราสาทนี้สร้างค้างอยู่จนตลอดรัชกาล สำเร็จแต่เต็งทั้ง ๒ แถวเท่านั้น ยังอยู่จนทุกวันนี้

สถานที่ต่าง ๆ ที่ทรงสร้างในบริเวณพระราชวังชั้นในต่าง

หอธรรมสังเวช

นอกกำแพงแก้วพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาททางด้านตะวันตก (ระหว่างประตูพรหมจรรย์ประตูศรีสุนทร) เดิมมีโรงสำหรับครุผู้ชายหัด ตะคอนหลวง สร้างไว้แต่ในรัชกาลที่ ๒ โปรดให้รื้อโรงตะคอนเสียสร้าง หอที่ไว้พระศพเจ้านายฝ่ายในชื่อ ๑ ชื่อนานนามว่า หอธรรมสังเวช แล หอสำหรับทำพิธี คือ กวณเขาศักดิ์เป็นต้น คือมาอีกหลัง ๑ (ชื่อนานนาม ในรัชกาลที่ ๕ ว่า หอนิเทศพิทยา หรือในรัชกาลปัจจุบันนี้ชื่อ ๒ หอ)

หอพิพิธภัณฑ์

นอกกำแพงแก้วพระมหาปราสาทด้านเหนือ ตรงมุมถนนออกประตู สุวรรณวิบูลย์ปากตะวันตก โปรดให้สร้างตึกเป็นหอพระโศภนศาสตร์หลัง ๑ เป็นพิพิธภัณฑ์ทำพิธี มีให้ของปลูกโรงเครื่องผูกทุกคราวงานพิธี เช่น ครุขสารทเป็นต้น ดังแต่ก่อน เรียกว่า หอพิพิธภัณฑ์ (หอพิพิธภัณฑ์ในรัชกาลที่ ๕ รื้อย้ายมาปลูกใหม่เมื่อสร้าง โรงกระสาปน์ใหม่)

โรงกระสาปน์

โปรดให้สร้างโรงเครื่องจักรสำหรับทำเงินเหรียญชนบทหน้าพระคลัง มหาสมบัติ (ที่ทำเงินพดด้วงแต่ก่อน) ตรงมุมถนนออกประตูสุวรรณ วิบูลย์ข้างตะวันตก พระราชทานนามว่า โรงกระสาปน์สิทธิการ

เหตุที่สร้างโรงกระสาปนี้ได้อีกว่า ตั้งแต่ทำหนังสือสัญญา
ทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศเมื่อในรัชกาลที่ ๔ การค้าขายกับ
ต่างประเทศเจริญขึ้นรวดเร็ว พวกพ่อค้ามาขอแลกเงินบาทพระคลัง
มหาสมบัติทำเงินพดด้วงโดยวิธีอย่างเก่าให้ไม่ทัน เมื่อราชทูตไทยไป
เมืองอังกฤษคราวแรก เมื่อขมะแสง พ.ศ. ๒๔๐๐ จึงโปรดให้ไปซื้อ
เครื่องจักรมาสร้างโรงกระสาป ทำเงินเหรียญบาทแลกเงินสลึงเงินเฟื้อง
จำหน่ายแทนเงินพดด้วง แต่ช่วยก พ.ศ. ๒๔๐๓ แล้วทำทองแดงซีก
และเสี้ยวและจุกตะกั่วใช้แทนเบี้ย แต่ช่วยก พ.ศ. ๒๔๐๕ เป็นต้นมา ถึง
รัชกาลที่ ๕ โรงกระสาปนี้เล็กไปไม่พอแก่การ โปรดให้สร้างโรง
กระสาปใหม่ทางข้างตวันออกประตูสุวรรณบริบาล โรงกระสาปเก่าใช้
เป็นโรงหมอดอน ๓ เหลื่อนั้นใช้เป็นคลังทหารมาจนบรรดา พ.ศ. ๒๔๔๐
เกิดไฟไหม้ตึกโรงกระสาปเก่าหมดทั้งหลัง จึงแก้ไขซ่อมแซมใช้เป็น
คลังชาวที่แต่ต้นมา

โรงพระยาข้างต้น

โรงพระยาข้างต้นของเดิมมี ๔ โรง (อยู่ตรงที่สร้างพระที่นั่ง
จักรีมหาปราสาท) โปรดให้สร้างเพิ่มเติมขึ้นกรมกำแพงชั้นกลางด้าน
เหนือพระมหาปราสาท ทางฝ่ายตะวันตกโรง ๓ ฝ่ายตะวันออกโรง ๓
โรงพระยาข้างต้นของเดิมใช้แผ่นดินเป็นพื้นโรง โปรดให้ยกพื้นปูกระดาน
ทั้งโรงข้างเดิมแลที่สร้างใหม่

(๕ รัชกาลที่ ๕ เมื่อสร้างพระที่นั่งใหม่หมดพระที่นั่งจักรี โรงช่าง
ต้นของเดิมก็ทิ้ง จึงต้องย้ายออกไปสร้างที่หลังศาลาตึกชั้นที่ ๔ หลัง
ยังปรากฏอยู่ยั้งยืนยง โรงพระยาช่างต้นที่สร้างในรัชกาลที่ ๕ ที่อยู่ด้านหน้า
พระมหาปราสาท รื้อเมื่อสร้างโรงกระสาปน์ใหม่หลัง ๓ รื้อสร้างโรงเรียน
ราชกุมารหลัง ๑

หอนาฬิกา

โปรดให้กรมขุนราชสีหวิกรมทรงศึกษแบบสร้าง หอนาฬิกา ชั้นที่ ๓
ท้ายโรงนาฬิกาเดิมหลัง ๑ สูง ๓๐ วา มีนาฬิกาทั้ง ๔ ด้าน (หอนาฬิกา
นั้นเห็นจะอยู่ตรงมุมกำแพงพระที่นั่งจักรีทีเดียว รื้อเสียเมื่อจะสร้างตึก
ใหม่ในรัชกาลที่ ๕)

สังฆาสนศาลา

โปรดให้สร้างตึก ๒ ชั้นชั้นหลัง ๑ ในระหว่างตึกท้ายกัณฑ์นวนออก
วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ชื่อนานานว่า สังฆาสนศาลา เป็นที่พักพระ
สงฆ์ซึ่งนิมนต์เข้ามาในวัง (สังฆาสนศาลาอยู่ตรงโรงนาฬิกาเดิมนั้น
รื้อเสียเมื่อจะสร้างตึกใหม่รัชกาลที่ ๕)

ในบริเวณโรงแสงต้น (อยู่ในบริเวณพระที่นั่งอานมาศจำรูญ
ยั้งยืนยง) โปรดให้สร้างตึก ๒ ชั้น เป็นโรงพิมพ์หนังสือหลัง ๑ พระราช
ทานชื่อว่า โรงอักษรพิมพ์การ ข้างเหนือโรงพิมพ์คือไปสร้างโรงกลั่น
ลม (แก๊ส) จุดประทีปไปในพระราชวัง (โรงพิมพ์รื้อเมื่อเลิกโรงพิมพ์
หลวงในรัชกาลที่ ๕) โรงแก๊สนั้นย้ายไปตั้งที่ (ตลาดเสาชิงช้า) หน้า
วัดสุทัศน์ รื้อเสียเมื่อใช้ไฟฟ้า

สถานที่ต่าง ๆ ที่ทรงสร้างในบริเวณพระราชวังชั้นนอก

โรงปั้นใหญ่

ศาลาลูกขนไก่เดิมเป็น ๒ หลัง โปรดให้สร้างโรงใหญ่ที่
ระหว่างศาลาลูกขนไก่หลัง ๓ เป็นที่เก็บรักษาปั้นใหญ่สำหรับเฉลิมพระ
เกียรติยศ คอยนพระยาตามเป็นต้น ที่สรวหน้าศาลาลูกขนไก่ชายขวา
ก็โปรดให้ลงเขียนแลสร้างกำแพงขึ้นเป็นเครื่องประดับ

(โรงปั้นแลสรวอแลถมเสียในรัชกาลที่ ๕ เมื่อสร้างศาลาลูกขน
รวมเป็นหลังเดียวกัน)

โรงทหารรักษาพระองค์

ทรงกำแพงพระราชวังระหว่าง ประตูพิมานเทเวศร์กับ ประตูวิเศษ
ไชยศรีนั้น เดิมมีทัพพล โปรดให้หรือทำโรงยาวสำหรับทหารรักษา
พระองค์อยู่

(ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดให้หรือโรงทหารรักษาพระองค์นั้นสร้างเป็น
ตึก ๒ ชั้น สำหรับจะเป็นที่นายทหารมหาดเล็กอยู่ ในเวลากำลัง
สร้างตึกนั้นอยู่ โปรดให้จัดการพระคลังมหาสมบัติ จะต้องมีที่
การกระทรวงพระคลัง จึงพระราชทานตึกนั้นเป็นที่ว่าการกระทรวงพระ
คลัง ชื่อนานนามว่า หอรัษฎากรพิพัฒน์)

ประตูพระราชวัง

โปรดให้แก่ประตูพระราชวังชั้นนอกทำเป็นยอดปรางค์ แลเพิ่ม
บานให้เป็น ๒ ชั้น แต่หาทันแล้วสำเร็จทุกประตูไม่

(ประตูประราชวังชั้นนอกเมื่อแรกสร้างในรัชกาลที่ ๓ ทำด้วย
 เครื่องไม้ยอดทรงมณฑป ถึงรัชกาลที่ ๓ สร้างเป็นเครื่องก่ออิฐถือ
 ปูน ทำเป็นชั้นฝรั่ง ตามแบบประตูประราชวังชั้นนอกที่กรุงเก่า
 เหมือนอย่างประตูคนพิศาลที่ยังเหลืออยู่มีคน ๓ ทึกเป็นยอดยี่รางค์
 ในรัชกาลที่ ๔ ก็ถ่ายอย่างมาแต่ประตูประราชวัง (ชั้นกลาง) ครัง
 กรุงเก่าเหมือนกัน

บ่อรอบพระราชวัง

โปรดให้สร้างบ่อมหากำแพงพระราชวังเพิ่มขึ้นข้างด้านตะวันออก ๓
 บ่อ คือ บ่อมัญจาคีรี ทรงถนนบำรุงเมืองบ่อ ๓ บ่อ ขยายฝั่งพุทธ
 ริมพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ข้างเหนือบ่อ ๑ บ่อ กุฏิอิฐโรมัน ริม
 พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ข้างใต้บ่อ ๑

โปรดให้สร้างพลับพลาขบ่อมชั้นอิฐก่อแพะ ริมประตูวิเศษ
 ไชยศรี เป็นที่เสด็จออกทอดพระเนตรข้างนามันแห่ง ๓ สร้างพระที่
 นั่งบนกำแพงพระราชวังตรงหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระราชทาน
 นามว่า พระที่นั่งชัยชุมพลองค์ ๓ (นามพระที่นั่งชัยชุมพลสัมฤทธิ์
 ล้ายคือพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ต่อหน้าพระที่นั่งภูวนาถาศน์)

พระที่นั่งสุทไธสวรรย์

โปรดให้ปฏิสังขรณ์พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ (เห็นจะคราวเดียวกับ
 สร้างพระอภิเนาวนิเวศน์) ของเดิมเป็นฝาไม้แกะเป็นตึกในครัง

พระที่นั่งสุทไธสวรรยปราสาทเดิมสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เป็นพลับพลา
โถงทรงมณฑป (เหมือนอย่างพลับพลาสูงวังหน้าซึ่งสร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๔
นั้น) จึงเรียกว่าพลับพลาสูง ถึงรัชกาลที่ ๓ โปรดฯ ให้แก้ไขเป็น
ปราสาทแต่ยังเป็นเครื่องไม้ พระราชทานนามว่า พระที่นั่งสุทไธสวรรย
ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงเปลี่ยนนามเป็นพระที่นั่งสุทไธสวรรย ต่อมาถึง
รัชกาลที่ ๕ ได้ซ่อมแซมใหม่อีกครั้ง ๓ ในรัชกาลปัจจุบันแก้ไข
ข้างในอีกข้างเล็กน้อย

ตำหนักสวนกุหลาบ

ที่สวนกุหลาบข้างบ้านใต้พระอภิเนาวนิเวศน์ โปรดฯ ให้แก้ไขครั้ง
ศักราชเดิมสร้างเป็นตำหนัก พระราชทานเป็นที่ประทับของพระบาทสม
เด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อลาผนวชสามเดือนแล้วแห่ง ๑
สถานที่ต่าง ๆ ที่ทรงสร้างแลปฏิสังขรณ์ในวัดพระศรีรัตนศาสดา
ราม จะพรรณนาในตอนว่าด้วยพระอารามทั้งหลายที่ทรงสร้างปฏิสัง
ขรณ์ อันจะปรากฏข้างหน้าต่อไป

สถานที่ต่าง ๆ ที่ทรงสร้างรอบนอกพระราชวัง

ห้องสนามหลวง

ที่ทุ่งข้างเหนือพระราชวัง เดิมเรียกว่าทุ่งพระเมรุ โปรดฯ ให้เรียก
ว่าห้องสนามหลวง แลตอนข้างใต้ในสนามนั้นโปรดฯ ให้สร้างบริเวณ
สำหรับการพระราชพิธีฝังศพแลพิธีพืชมงคล มีกำแพงแก้วล้อม

รอย ข้างในสว่างหุดพระเป็นค้ประคิขฐานพระส้าหวัการพิธิ มีพระพทอ
คันธาวราชูเป็นคันหลัง ๑ มีพลขัปลาททาการพระราชพิธิหลัง ๑ มีหอ
ส้าหวัคกกลมลงทพลขัปลาหลัง ๑ ข้างพลขัปลา มีโรงระคองส้าหวัเล่น
ขวงสรวงหลัง ๑ ข้างคานเห็นอมพลขัปลา น้อยสร้างบนกำแพงแก้ว
ส้าหวัประทัทะคพระเนตรทำนาในทุกุนั้นหลัง ๑ แลสร้างคางส้าหวั
ไว้เข้านาหลวงในบริเวณนั้นคยอีกหลัง ๑

(การทำนาท้ทุงพระเมรุท้กล่าวกันว่าคั้งคันทำเป็นการหลวงเมื่อใน
รัชกาลที่ ๓ ประสงค์จะให้ปรากฏไปถึงนานาประเทศว่า เมืองไทย
บริบูรณ์ค้วยเข้าปลาอาหาร มีไร่นาจนกระทั่งไกล ๆ พระราชวัง เพราะ
ไทยเขาใจใส่ในการสะสมเสบียงอาหารไว้เป็นกำลังบ้านเมือง ค้วยใน
สมัยนั้นมีทุดคณวนไปมาอย่กับเมืองไทยเนื่อง ๆ จึงทำนาในท้องสนาม
หลวงตลอดมาจนรัชกาลที่ ๔ ท้พลขัปลาท้องสนามหลวงเป็นท้ทำพระ
ราชพิธิพชมงคลแลพิธิพรณศาสตร์มาจนในรัชกาลที่ ๕ ครนเมื่อทำ
สนามใหญ่ท้บริเวณนั้นกค้อยในสนาม ทั้งสถานค่าง ๆ มีพลขัปลาเป็น
คันเข้ารุกทรุกโทรม จึงไปรคให้ รือเสียบหมค)

ท้องสนามไชย

ทางคานควันออกพระราชวัง ท้สนามหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์
ให้ขัคเสานางเรียงเป็นเขต ข้างเห็นแฉว ๑ ข้างใต้แฉว ๑ ในบริเวณนั้น
ให้เรียกว่าท้องสนามไชย เขาพระที่นั่งสุทไธศวรรย์เป็นคั้งกลาง สร้าง
แทนเขณูจาเป็นท้ข้าราชการเฝ้า ข้างหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์มีเกย

ข้างอยู่ข้างเหนือ แลเคยพระราชยานอยู่ข้างใต้ ทรงหน้าพระที่นั่งสุทไธ
ศวรรย์ ข้ามฟากสนามหลวงโปรดให้สร้างตึก ๒ ชั้น เป็นที่สำหรับนาย
ทหารอยู่แถว ๓ ค่อยไปข้างเหนือ (ทรงวังสราญรมย์) สร้างโรง
ทหารแถว ๓

(สนามหน้าพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ เดิมมักเรียกกันว่า "สนามหน้า
จักรวรรดิ" อย่างสนามหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิไพฑูริย์ในกรุงเทพฯ จึง
โปรดให้ชื่อนานานว่า สนามไชย ตามตำราโบราณ ที่ยกเสานางเรียง
แลสร้างแท่นเบญจานั้น ก็ทำตามโบราณเหมือนกัน)

โรงม้าแข่ง

เหนือสนามไชยไปถึงหัวถนนบำรุงเมืองซึ่งสร้างใหม่ โปรดให้
สร้างโรงม้าแข่ง ๒ ชั้น โรงโชนอยู่กลาง ทรงหน้าพระที่นั่งชัยชุมพล

ศาลเทพารักษ์

แต่ที่ศาลหลักเมือง เดิมหลังคาเป็นศาลา โปรดให้ก่อเป็นยอด
ปรายค้ำตามแบบอย่างศาลาทกรุงเก่า แลที่ศาลพระเสื้อเมือง ศาลพระ
ทรงเมือง ศาลพระกาฬ แลศาลเจ้าเจตคุปต์ เดิมเป็นหลังคาศาลา
ก็โปรดให้ก่อเป็นยอดปรายค้ำเหมือนที่ศาลหลักเมือง

หอกกลอง

หอกกลองที่หน้าหทัยสม (ในบริเวณสวนเจ้าเชตุยกต้น) นั้น โปรด
ให้ซ่อมแซมแล้วแก้ทรงหลังคา ของเดิมเป็นทรงยอดเกี้ยว แก้เป็น
ยอดทรงมณฑป

สิ่งซึ่งทรงสร้างในวัดพระเชตุพนระงคไวยัพรธมา ในตอนที่ว่าด้วยพระ
อารามใหญ่ที่ทรงสร้างแลบูรณะปฏิสังขรณ์ต่อไป

ศาลต่างประเทศ

ที่เหนือท่าเคยนโปรดให้สร้างตึกชั้น ๔ หลัง หลังใดเป็นที่กรม
ทำร้ายกงสุลต่างประเทศ แลต่อมาใช้เป็นศาลต่างประเทศด้วย ตึกต่อ
ขึ้นมาเป็นที่สำหรับแขกเมือง แลเป็นที่อยู่ของฝรั่งทวยราชการ

(สถานที่ต่าง ๆ ซึ่งทรงสร้าง ตำนานวันออกแลค่านใต้พระราชวังถึง
กล่าวมานี้ ยังคงอยู่ยั้งยืนยงแต่ศาลหลักเมืองแลศาลเทพารักษ์ที่ในบริเวณ
สวนเจ้าเชษฐาธิราช ๔ ศาล กับตึกแถว ๒ ชั้นที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์
นอกจากนี้หรือในรัชกาลที่ ๕ เมื่อสร้างศาลว่าการกระทรวงกลาโหม
ข้าง เมือชบายเขตวังสราญรมย์ข้าง เมือแต่่งทองสนามไชยข้าง
เมือย้ายคุกไปที่คุกใหม่ข้าง)

ทำราชวรดิฐ

ตำนานวันตกพระราชวัง ที่พระตำหนักน้ำเดิมเป็นตำหนักขกเส้า
ลงในน้ำ ทศกศานเหมือนอย่างเรือนแพ แต่หลังคามงกระเบื้อง
โปรดให้รื้อตำหนักของเดิมเสีย แล้วลงเขื่อนถมทชนเสมือพนแผ่นดิน
สร้างพระที่นั่งชั้นใหม่ ๓ เป็นพลับพลาสูงตรงกลางองค์ ๑ พระราชทาน
นามว่า พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ คือพลับพลาสูงเข้าไปทางตำหนักนอกมี
พระที่นั่งสูงเป็นที่ประทับองค์ ๑ พระราชทานนามว่า พระที่นั่งทิพยสถาน
เทพสถิต พระที่นั่งข้างเหนือลดทพนต่ำลงมาเป็นที่ตั้งพระโรงฝ่ายหน้า

องค์ ๓ พระราชทานนามว่า พระที่นั่งราชกัวินิจฉัย มีพระที่นั่งข้าง
 ใต้เหมือนถนนกษัตริย์ของคชางเหนือ เป็นที่พกถ่ายในอีกองค์ ๓ พระราชทาน
 นามว่า พระที่นั่งอนงค์ในสราญรมย์ ตรงหน้าพระที่นั่งชลึงคพิมาน
 ใต้ท่าทางเสด็จลงเรือ ก่อเขื่อนทำสระเป็นทศวงสระ ๓ ก่อกำแพงเป็น
 บริเวณข้างในทั้ง ๓ ด้าน มีขอมริมกำแพงแนวกำแพงด้านเหนือ
 พระราชทานชื่อว่า ขอมพรหมอันวยศัลย์ขอม ๓ ขอมข้างใต้ตรง
 กนชอ ขอมอินทรอันวยศรัขอม ๓ โปรดให้เรียกกรมกันทั้งบริเวณว่า
 ทำราชวรคิฐ ข้างเหนือขึ้นไปให้ทำทำสำหรับเรือข้าราชการอีกท่า ๓
 โปรดให้เรียกว่าท่านิเวศน์วรคิฐ

ประปา

ที่เหนือท่านิเวศน์วรคิฐนั้น โปรดให้ตั้งเครื่องสูบน้ำด้วยเครื่องจักร
 แลสร้างตงสูงสำหรับข่งน้ำทูลงขึ้นไปจากแม่น้ำ แล้วฝังท่อใต้น้ำเข้าไป
 ใต้ในพระราชวัง

(ประปายังใต้มาจนตลอดรัชกาลที่ ๕ ฟังเล็กเมื่อมีประปาสำหรับ
 พระนคร)

(ในรัชกาลที่ ๕ พระที่นั่งในบริเวณทำราชวรคิฐผุพัง โปรดให้
 ซ่อมรักษาไว้แต่พระที่นั่งราชกัวินิจฉัย ยังคงอยู่จนบัดนี้ นอกนั้นให้รื้อ
 ปรายททาสนามเมอชยายเขื่อนออกไปข้างหน้า)

ในบริเวณพระราชวังบวรสถานมงคล

ที่ ในพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงสร้างพระที่นั่งเกษมข้าง
 ด้านเหนือพระวิมานองค์ ๓ พระราชทานนามว่า “พระที่นั่งบวรบริวัตร”

เป็นที่ประทับเวลาเสด็จขึ้นไปพระบรมราชวัง เวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระ
พระบรมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว

(พระที่นั่งเกษม พระบาทสมเด็จพระบรมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเริ่ม
สร้างไถหน้อยหนึ่งค้างอยู่ เป็นแต่ทรงสร้างให้สำเร็จ ด้วยเมื่อพระบาท
สมเด็จพระบรมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตแล้ว ทรงพระปรีวิตกว่าพระ
บรมราชวังจะเป็นวังร้าง พระราชวงศ์ฝ่ายในทางพระราชวังบวร ๆ ก็ยังมี
มอญทั้ง ๕ รัชกาล จะทรงว่าเหว่นัก จึงทรงพระอัสสาห์เสด็จขึ้นไปประทับ
เป็นประธานอยู่ในพระบรมราชวังเป็นครั้งเป็นคราว ด้วยเหตุนี้จึงโปรด
ให้สร้างพระที่นั่งบรมบรรพตขึ้นเป็นที่ประทับ พระที่นั่งบรมบรรพตยังอยู่
บริบูรณ์ในบัดนี้)

พระราชวังนั้นทอทยาน

โปรด ฯ ให้ชวนสวนในคลองมอญทางฝั่งเหนือตำบล ๓ แล้วโปรด
ให้สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติเป็นนายงา สร้างพระราชวัง
ขึ้นในที่นั้นอีกแห่ง ๓ พระราชทานนามว่า วังนั้นทอทยาน มีพระ
ตำหนักที่เสด็จประทับแลตำหนักข้างในอีกหลายหมู่ มีเขื่อนเพชรล้อม
รอบ แล้วขุดคลองต่อจากคลองมอญเข้าไปจนถึงที่ประทับที่สร้างนั้น
ลงมือสร้างไถหน้อยหนึ่งสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติถึงพิราลัย
จึงโปรดให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นนายงาต่อมา จนถึงปลาย
พ.ศ. ๒๔๐๘ จึงหยุดการสร้างวังนั้นทอทยาน

(วังนั้นทอทยานลงมือสร้างเมื่อขมระแสง พ.ศ. ๒๔๐๐ เหตุที่ทรง
สร้างวังนั้นทอทยานนี้ โดยทรงพระราชปรารภว่า ถ้าพระองค์เสด็จ

สวรรคตลง พระราชโอรสธิดาแลเจ้าจอมมารคาอยู่ในพระบรมมหา
 ราชวังบางที่จะลำบาก หรือคมีถนนก็จะกีดขวางแก่พระบาทสมเด็จพระย
 เกลาเจ้าอยู่หัวฯ พระบรมราชทายาท จึงทรงสร้างวังนันทอุทยานขึ้นเป็นท
 ประพาส แลเตรียมไว้สำหรับเป็นที่อยู่ของพระราชโอรสธิดา ในเวลา
 เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว ครั้นพระบาทสมเด็จพระย เกลาเจ้าอยู่หัว
 เสด็จสวรรคตเสียก่อน ไม่มีขอรขอนุญาตให้ทรงปรารภไว้ พอพระเจ้าลูก
 เอยพระองค์ชายทรงพระเจริญชนหลายพระองค์ ถึงเวลาที่จะต้องสร้างวัง
 จึงโปรดให้ รุคำหนักฝ่ายในทวงนันทอุทยานมาสร้างตำหนักพระราชทาน
 ทวงพระเจ้าลูกเอย คือ วังกรมหลวงพิชิตปรีชากรแห่ง ๑ วังกรมหม
 ภูเรศรอารังค์กตแห่ง ๑ วังกรมหลวงพรหมวรานรัศมีแห่ง ๑ วังกรม
 หมนราชคึกคัสโมสรแห่ง ๑ วังกรมชนศิริชสังกาศแห่ง ๑ ที่ไม่ได้
 พระราชทานตำหนักนันทอุทยานมีบ้าง คือ วังกรมพระนเรศวรฤทธิ์
 แห่ง ๑ เพราะเจ้าพระยามหาโยธา ทอเรีย คชเสนี บุชองเจ้าจอม
 มารคาภลิน ยกทนายเรือน (ตรงวังตประทัยทุกวัน) ถวายสมโภช
 เมื่อประสูติ แลกรมหลวงอดิศรอุดมเดช กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
 ทั้ง ๒ พระองค์นี้ ได้พระราชทานวังเก่าอันมีตำหนักอยู่แล้ว ส่วนพระ
 คำหนักที่ประทัยแลที่สวนนันทอุทยานทั้งตำบลนั้น พระราชทานแก่พระ
 บาทสมเด็จพระย พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นมาถึงในรัชกาลที่ ๕ ชั้นแรก
 พระราชทานที่พระตำหนักในนันทอุทยานให้เป็นโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษ
 ครั้นโรงเรียนนั้นย้ายมาตั้งที่โรงเรียนสุนันทาลัย (อันเป็นโรงเรียนราชินี
 ยกน) จึงพระราชทานนันทอุทยานให้ใช้ราชการทหารเรือแต่นั้นมา)

สระปทุมวัน

เดิมมีที่นาหลวงอยู่ในทุ่งบางกะปิริมคลองสามเสนแห่ง ๓ (เห็น
 จะขยไวกแต่เมื่อชุกคลองไปบางซึกในรัชกาลที่ ๓) โปรดให้สมเด็จพระ
 เจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติเป็นแม่กอง แลพระสามภพพ่าย หน ซึ่ง
 ภายหลังได้เป็นพระยาเพชรพิไชยเป็นนายการ สร้างสระบัวที่เสด็จ
 ประพาสแห่ง ๓ เหมือนตมเมื่อครั้งกรุงเก่า ชุกสระใหญ่ ๒ สระคิกต้อ
 ด้งกัน สระในอย่างข้างเหนือเป็นที่เสด็จประพาส สระนอกอยู่ข้างใต้เป็นที่
 มหาชนไปเล่นเรือ คินที่ชุกชนจากสระทั้งทำเป็นเกาะน้อยใหญ่หลาย
 เกาะ ทดงกตมที่ทำเช่นสวน แลชุกคลองไขน้ำจากคลองแสนแสบทำ
 ทางเรือเข้าในสระ ทดงสระในข้างบ้านเหนือไปจนถึงคลองแสนแสบ
 ตั้งบริเวณพลับพลาที่เสด็จประทับ มีพระที่นั่ง ๒ ชั้นที่ประทับแรมคยัริม
 สระแลมีพลับพลาที่เสด็จออกแลโรงละครบน เรือข้างใน ครอบทุกอย่าง
 พระราชทานให้เรียกที่สระบัวซึ่งทรงสร้างใหม่รวมกับทั้งคำขลว่า “ปทุม
 วัน” แลโปรดให้สร้างพระอารามชนกัริมสระนอกข้างบ้านตวันตกพระ
 อาราม ๓ พระราชทานนามว่า “ปทุมวนาราม” ให้เป็นวัดของสมเด็จพระ
 เทพศิรินทรา บรมราชินี แลโปรดให้อารานาพระสงฆ์รวมยติกา
 มาอยู่แต่แรกสร้าง

(เมื่อแรกสร้างปทุมวัน ยังไม่มีถนนออกไปจากในพระนคร ต้อง
 เสด็จแต่ทางเรือ จึงเหมือนหนึ่งเป็นที่เสด็จอยู่นอกพระนครห่างไกล
 ครั้งแรกเสด็จไปประทับแรมที่ปทุมวันเมื่อเดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ ยมะเสง

พ.ศ. ๒๔๐๐ ถึงเกณฑ์นอกกองรักษาพระนครเหมือนอย่างเสด็จประพาส
หัวเมือง ทนายรัชสังขยมล้ำเนาปรากฏอยู่ ภายหลังได้เริ่มสร้างถนน
ค่อจากประตูพยุหิยาศ เรียกว่าถนนบางกระบี่เคียงถนนเพชรบุรี เคียง
ยังมีถนนเหลล้อย่างแห่ง ภายหลังเลิกใช้ถนนนั้น เปลี่ยนต่อจาก
ถนนยาวเมืองออกไป ที่เช่นถนนพระราม ๑ เคียงวั้น ไปเลยว้ออมสระ
หรือตรงกัยแนวถนนราชดำริห์แต่ไม่โตถมอิฐ มาทำเสร็จเมื่อรัชกาลที่ ๕
สระปทุมวันยังเป็นทรายกรูไปเล่นแข่งเรือกันในระคน้ำเดือน ๑๑ เดือน ๑๒
ทุกขั ใต้โปรด ฯ ให้พระยานานาพิธภายี บุตรสมเด็จเจ้าพระยาบรม
มหาพิไชยญาติซึ่งเป็นกองเดิม เป็นนายการขุดขุดสระปทุมวันครั้ง ๓
แต่ไม่นานมาสระคนเสียหมด จึงพระราชทานให้เป็นที่โรงทหารหน้า ครั้น
ทหารย้ายไปอยู่ที่อื่นแล้ว จึงใช้เป็นที่ทำการสมาคมพิเศษ เช่น
แสดงกลกิกรรม เป็นต้นมาเนื่อง ๆ)

พระราชวังสราญรมย์

ในปลายรัชกาลที่ ๔ เมื่อมีขาด พ.ศ. ๒๔๐๘ โปรดให้พระยา
บุรุษรัตนราชพัลลภ เป็นแม่กองสร้างพระราชวังชนตรงที่ตกดินเก่า
แห่ง ๓ พระราชทานนามว่า วังสราญรมย์ ยังอยู่จนบัดนี้

(เหตุที่จะสร้างวังสราญรมย์นี้ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุล
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจริญพระชันษาได้ทรงอุปสมบทแล้ว จะทรงมอบ

๑ ได้เป็นเจ้าพระยามหิทรศักดิ์ขำรงในรัชกาลที่ ๕

เวรราชสมบัติพระราชทาน ส่วนพระองค์จะเสด็จออกไปประทับอยู่ที่วัง
 สราญรมย์ เป็นตำแหน่งพระเจ้าหลวงช่วยทรงแนะนำราชการแผ่นดิน
 ไปจนตลอดพระชนมายุ แต่เสด็จสวรรคตเสียก่อน ในรัชกาลที่ ๕ พระ
 ราชทานวังสราญรมย์ ให้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้า ๗ กรมพระยา
 ภาณุพันธุวงศ์วรเดช จนสร้างวังบูรพาภิรมย์แล้ว แลต่อมาเมื่อทรงตั้ง
 สมเด็จพระเจ้า ๗ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นเสนาบดีว่าการต่างประเทศ
 โปรดให้ใช้วังสราญรมย์ เป็นศาลว่าการต่างประเทศอยู่คราว ๑ ต่อมา
 จึงเป็นที่สำหรับรับเจ้าต่างประเทศ แล้วพระราชทานให้เป็นที่ประทับ
 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมาจนตลอดรัชกาล

วังสราญรมย์แก้ไขเมื่อในรัชกาลที่ ๕ หลายอย่าง แต่ตัวก็เป็น
 ของเดิมโดยมาก ของสร้างใหม่แต่มุขบันไดด้านใต้อย่าง ๑ ตกที่
 ขรรมอยู่ด้านตะวันออกหลัง ๑ แต่เดิมทางท้องสนามไชยมีโรงทหาร
 บังคลอก ๒ โรงทหารขยายเขตวังสราญรมย์ออกมาคือท้องสนามไชย
 อีกอย่าง ๑

ชุดคลองแลทำถนนในจังหวัดพระนคร

๑ คลองผดุงกรุงเกษม

เมื่อขุด พ.ศ. ๒๓๘๕ โปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระ
 กลาโหมเป็นแม่กอง ให้เจ้าหมื่นไวยวรนาถ (วร) เป็นนายการ ชุด
 คลองแต่ลำแม่น้ำเจ้าพระยาที่วัดเทพราชกุฎีสาร ผ่านคลองมหานาคไปออกแม่น้ำ

ทเหนอวกแแกวแจ่มพาคคลอง ๓ เป็นคพระนครชนนอกกว้าง ๓๐ วา ลก ๖
ศอก ยาว ๓๓๗ เส้น ๓๐ วา สิ้นค่าจ้างขุดเป็นเงิน ๒๗,๕๐๐ บาท สำเร็จ
ในขาล พ.ศ. ๒๓๘๗ ได้เปิดคลองเมื่อฉนวนอาทิตย์ เดือนธันวาคม
คำ ๓ พระราชทานนามว่า คลองผดุงกรุงเกษม แลมีกรมทรัพย์
ดูแล ๓ วัน

เมื่อขุดคลองผดุงกรุงเกษมนั้น โปรดให้สร้างข้อมตามแนวคลอง
เป็นระยะห่างกันประมาณ ๓๒ เส้น รวม ๘ ข้อม คือ

๑ ข้อมบึงบึงจามิตร	ข้อมฝั่งตะวันตกที่ปากคลองสาร
๒ ข้อมบึงบึงจอก	ข้อมที่ปากคลองผดุง ๗ ข้างใต้
๓ ข้อมชกเหยมหาอู	
๔ ข้อมผลาญไพรวาย	ข้อมตรงตลาดหัวลำโพง
๕ ข้อมพร้าวคัตร์พ่าย	ข้อมที่ริมวัดพลับพลาไชย
๖ ข้อมท่าลายแรงปรักษ์	ข้อมตรงมมถนนหลานหลวง
๗ ข้อมหักกำลังศิกร	ข้อมตรงถนนราชดำเนิน
๘ ข้อมพระนครรักษา	ข้อมริมวัดนครนาถ

(ข้อม ๘ ข้อมนั้น ข้อมชกเหยมหาอูปรากฏแต่ชื่อในทำเนียบ
ไม่มีตัวข้อมอยู่ข้อม ๑ พิเคราะห์ที่ข้อมที่สร้างตามมีรายชอกไ้ระยะ
กันตลอด จึงสันนิษฐานว่า เดิมเห็นจะกะสร้างข้อมริมฝั่งแม่น้ำปาก
ทวันตน ตรงปากคลองผดุง ๗ ข้างเหนือ เหมือนอย่างสร้างข้อม

๑ วัดแก้วแจ่มฟ้า เดิมอยู่ตรงหลังธนาคารฮ่องกงเซ็งไฮ้ ย้ายไปอยู่ถนนสี่พระยา
เมื่อรัชกาลที่ ๕

ของขงจื๊อมีตรีอักษร ๓ แต่ไม่ได้สร้าง เจ้าพนักงานเห็นจะวางข้อ
 ข้อมฝึกตำแหน่งตามที่หมายไว้เดิม ซึ่งขอมพระนครรักษาควรจะอยู่
 ทางฝั่งตะวันตก เพราะถนนขอมฮกเหียบมหาอุ้งไม่มีตัวขอม อนึ่ง
 ขอมที่ ได้สร้าง ๗ ขอมก็สร้างไม่ทันแล้วหมด ถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อเขต
 พระนครขยายค่อออกไปอีก ข้อมเหล่านั้นไม่เป็นประโยชน์ดังแต่ก่อน
 จึงโปรดให้ รื้อเอาที่สร้างสถานที่ต่าง ๆ โดยมาก ยิ่งเหลืออยู่เวลานั้นแต่
 ขอมของขงจื๊อที่ข้างฝั่งตะวันตกที่ปากคลองสาร กษขอมยศยงนิก
 ข้างฝั่งตะวันออกที่ปากคลองผดุง ๆ ข้างใต้ ๒ ขอมเท่านั้น)

๒ คลองถนนตรง

เมื่อขอมแสง พ.ศ. ๒๔๐๐ โปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็นแม่
 กอชคคลองค่อจากคลองผดุงกรุงเกษมฝั่งนอก ตรงหัวลำโพงลงไป
 ค่อคลองพระโขนงคลอง ๓ กว้าง ๖ วา ลึก ๖ ศอก ยาว ๒๐๗ เส้น ๒ วา
 ๓ ศอก ทิ้งดินที่ขุดขึ้นแต่ทางฝั่งคลองข้างเหนือฝั่งเดียว แล้วปราย
 ทำเป็นถนนลงไปจนตลอดคลอง สิ้นค่าจ้างทั้งขุดคลองถมถนนเข้คเสร็จ
 เป็นเงิน ๓๖,๖๓๓ บาท โปรดให้เรียกชื่อคลองว่า “คลองถนนตรง”
 แล้วแต่งคลองพระโขนงแต่ที่ค่อคลองนี้ใช้จนออกแม่น้ำด้วย

(เหตุที่ขุดคลองถนนตรงนั้น ปรากฏว่าพวกฝรั่งที่เข้ามาตั้งห้าง
 ค้าขายอยู่ในเวลานั้น ทำเรื่องราวเขาชอกนย่นค่อกรรมทำว่า ที่ตั้งห้าง
 ค้าขายทางริมแม่น้ำข้างใต้พระนคร เวลุลกค้าจะขนมาค้าขายถึงพระ
 นครต้องทวนน้ำเสียเวลาลำบาก พวกพ่อค้าต่างประเทศคิดจะลงไปตั้ง
 ห้างค้าขายที่ใต้ปากคลองพระโขนงลงไปจนบางนา ขอให้รัฐบาลช่วย
 ส่งเคราะห์ขุดคลอง (แลทำถนน) เป็นทางลัดให้ไปมาค้าขายถึงพระ

นครใต้ โดยสะดวก จึงโปรดให้ขุดคลองถนนตรง แต่ภายหลังมาจะเป็นด้วยเหตุไต่หาปรากฏไม่ พวกฝรั่งได้ย้ายลงไปตั้งห้างตามที่ตั้งไว้แต่เดิมไม่)

ถนนในจังหวัดพระนคร

๑ ถนนเจริญกรุง ตอนใต้

เมื่อขระกา พ.ศ. ๒๔๐๕ โปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง พระอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเป็นนายการ คัดถนนตั้งแต่คลองคูพระนครชั้นใน ที่ริมวังเจ้าเขมรตรงลงไปต่อกับถนนตรงไปพระโขนง ที่คลองผดุงกรุงเกษมตรงหัวลำโพงสาย ๓ คัดถนนแยกจากถนนตัดใหม่ที่วามาแล้วที่เห็นอวกสามจีน ทำถนนลงไปข้ามคลองผดุง ๗ ที่ไทรวิเศษเคียน แล้วตรงลงไปทางหลังบ้านฝรั่งจนตกฝั่งแม่น้ำคต้ายลทาวคนองสาย ๑ แล้วให้ขุดคลองขวางแต่ข้างรักไปถึงถนนตรง ๆ ศาลา (แดง) ที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์สร้างไว้ ทั้งคืนทางฝั่งใต้ทำเป็นถนน (ที่เรียกกันทุกวันนี้ว่าถนนสีลม) อีกสาย ๑ ถนนทั้ง ๓ สายนี้คดกว้าง ๕ วา ๒ ศอก ๑ คืบ ๑ นิ้ว ๑ เส้น ๕ วา ค่าจ้างทำถนนเป็นระยะทางยาวรวมกันทั้ง ๓ สาย ๒๘๓ เส้น ๕ วา ค่าจ้างทำถนนเป็นเงิน ๒๘,๐๓๘ บาท ค่าจ้างขุดคลอง (ถนนสีลม) เป็นเงิน ๘,๓๘๕ บาท แล้วให้ รอกำแพงทำประตูพระนครแล้วสร้างสะพานเหล็กข้ามคลองคูพระนครที่ตรงถนนเข้ามาต่อกับถนนในพระนคร

การสร้างถนน ๓ สายที่กล่าวมานี้ จะต้องทำสะพานข้ามคลองที่ถนนผ่านไปหลายสะพานด้วยกัน จึงโปรดให้ยกบุญ มีผู้ศรัทธารับสร้างสะพานหลายแห่ง คือ

สะพานถนนลำเพ็ง

๑ สะพานหินเดิมเปลี่ยนเป็นสะพานเหล็ก ของหลวงทรงสร้าง
จำนวนเงินหาปรากฏไม่

๒ สะพานข้ามคลองวัดจกกรวรรค์ กรมหมื่นวิษณุวาทนิกภัทร
ทรงสร้าง เป็นสะพานไม้ สิ้นเงิน ๘๐๐ บาท

๓ สะพานข้ามคลองศาลเจ้าเก่า หลวงศรีทรงยศสร้าง
สิ้นเงิน ๑,๖๐๐ บาท

สะพานถนนเจริญกรุง

๑ สะพานเหล็ก (ค้างรังสัดิต) เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สร้าง
สิ้นเงิน ๑๒,๘๐๐ บาท

๒ สะพานข้ามคลองวัดใหม่ (กั้นมาตุยาราม) นางกลีบผู้สร้าง
วัดศรีสร้าง สิ้นเงิน ๑,๒๘๐ บาท

๓ สะพานข้ามคลองวัดสามจีน หลวงจิตรจำนงวานิชสร้าง
สิ้นเงิน ๑,๒๐๐ บาท

๔ สะพานเหล็ก (พิทยเสถียร) ข้ามคลองผดุงกรุงเกษมที่ใต้
วัดตะเคียน เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์สร้าง สิ้นเงิน ๓๐,๕๐๐ บาท

๕ สะพานทรงหลังบ้านกงส์ลของกฤษ พระภานุสมยศบริบูรณ์
(บม) สร้าง สิ้นเงิน ๑,๕๕๐ บาท

๖ สะพานข้ามคลองบางรัก หลวงพิศาลศุภผลสร้าง
สิ้นเงิน ๑,๒๘๐ บาท

๗ สพานเหนือวัดยานนาวา พระยาไชยภูง (จ้อง) สร้าง สิ้น
เงิน ๑,๖๐๐ บาท

๘ สพานใต้วัดยานนาวา หลวงนาวาเกษียรสร้าง สิ้น
เงิน ๑,๔๕๐ บาท

๙ สพานข้ามคลองวัดลาว (สุธิราราม) หลวงไมตรีวานิช
สร้าง สิ้นเงิน ๑,๓๖๐ บาท

๑๐ สพานข้ามคลองบางขวาง หลวงเกษียรสร้าง สิ้น
เงิน ๑,๖๐๐ บาท

สพานถนนขวาง (สี่ลม)

๑ สพานข้ามปลายคลองบางขวางต่อถนนขวางที่ซุกใหม่ เจ้าพระยา
พลเทพ (หลง) สร้าง สิ้นเงิน ๘๖๐ บาท

สพานคลองถนนตรง

๑ สพานข้ามคลองถนนตรงที่ศาลาแดง เจ้าพระยาทิพากรวงศ์
สร้าง สิ้นเงิน ๘๐๐ บาท

๒ สพานข้ามคลองไปปทุมวัน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ สร้าง
สิ้นเงิน ๑,๐๔๐ บาท

๒ ถนนเจริญกรุง ตอนใน

ถึงปี พ.ศ. ๒๔๐๕ โปรดให้เจ้าพระยาอมราช ครุฑ เป็นแม่กอง
พระพรหมปริวัณษาเป็นนายวาง ขยายทางเดิมข้าง คัดใหม่ข้าง ทำเป็น

๑ คลองขุดแต่คลองถนนตรงไปปทุมวัน น่าจะขุดในครั้งนั้นเหมือนกันจึงทำ
สพานที่กล่าวนี้ แต่หาปรากฏในจดหมายเหตุไม่

ถนนหลวงกว้าง ๔ วา แต่ถนนหน้าวัดพระเชตุพนไปออกประตู (สามยอด) สพานเหล็กที่ทำใหม่ ค่อกับถนนใหม่ข้างคอนได้ เป็นระยะทาง ๒๕ เส้น ๓๐ วา ๓ ศอก สิ้นค่าจ้างถมดินก่อถนนแลทำที่หน้า ๒ ข้าง รวมเป็นเงิน ๑๘,๗๐๐ บาท แล ๒ ฟากถนนคอนที่ทำใหม่นี้โปรดให้สร้างตึกแถวพระราชทานพระราชโอรสธิดา

๓ ถนนบำรุงเมือง

ถึงขลุ่ย พ.ศ. ๒๕๐๖ โปรดให้พระพรหมบริรักษ์เป็นนายจรรยาขยทางไปเสาชิงช้าเดิมทำเป็นถนนกว้าง ๓ วา ตั้งแต่สนามไชยไปจนประตูสำราญราษฎร์ (ออกวัดสระเกศ) เป็นระยะทาง ๒๘ เส้น ๓๔ วา ๓ ศอก ค่าจ้างปูนกินถมถนนแลก่ออิฐเป็นคัน ๒ ข้างถนนทั้งทำที่ข้อเข้านาง ๒ ข้าง รวมเข็ดเสร็จเป็นเงิน ๑๕,๐๘๒ บาท

๔ ถนนเพ็ญนคร

ในคราวเดียวกับเมื่อทำถนนบำรุงเมืองนั้น โปรดให้พระพรหมบริรักษ์ขยายทางเป็นถนนกว้าง ๓๐ ศอกอีกสาย ๓ นครทิศใต้ ที่มุมวงกลมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ เป็นถนนขวางผ่านบ้านหม้อ (แลถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง) ไปจนวัดขจรนิเวศ ถึงกำแพงพระนครด้านเหนือที่วัดขจรนิเวศ เป็นระยะทาง ๕๐ เส้น สิ้นเงินค่าถมที่ค่าทำถนนแลทำที่หน้าเข็ดเสร็จเป็นเงิน ๕๐,๙๕๒ บาท แลโปรดให้สร้างตึกแถวทรงพระราชอุทิศเป็นสมบัติของวัดขจรนิเวศแถว ๑ ของวัดราชประดิษฐ์แถว ๓

การสร้างถนนทั้งปวงที่กล่าวมา สำเร็จในปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗
 จึงโปรดให้มีการฉลองถนน ๓ วัน ตั้งแต่เดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำเป็นต้นไป
 มังการมหรสพแลดอกไม้ไฟทั้งรทาส ๓๒ ว่า ที่หน้าพระที่นั่งไชยชุมพล
 แลเสด็จประพาสถนนที่สร้างใหม่นั้นทุกสาย พระราชทานนามถนน
 ที่ตัดใหม่ทั้งตอนในแลตอนนอกพระนครว่า “ถนนเจริญกรุง” พระ
 ราชทานนามถนนที่ตัดไปทางตลาดเสาชิงช้าว่า “ถนนบำรุงเมือง” แล
 พระราชทานนามถนนที่ตัดขวางในพระนครว่า “ถนนเพ็ชรนคร”

(เหตุที่จะสร้างถนนเจริญกรุงตอนใต้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์กล่าว
 ว่า เกิดกงสุลต่างประเทศเข้าชอกกันทำเรื่องราวถวายว่า “ชาวยุโรป
 เคยขีรถขี่มาเที่ยวตากอากาศได้ความสบายไม่มีไข้เจ็บ เข้ามายู่ที่กรุง
 เทพพระมหานคร ไม่มีถนนหนทางที่จะขีรถขี่มาพากันเจ็บไข้เนื่อง ๆ
 ไต่ทรงทราบหนังสือแล้ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า พวกยุโรปเข้ามาอยู่
 ในกรุงมากจนทุกข ๆ ด้วยประเทศบ้านเมืองเขามีถนนหนทางก็เรียบร้อย
 รื่นสอาดไปทุกบ้านทุกเมือง บ้านเมืองของเรามีแต่รถเรียว หนทาง
 ก็เป็นตรอกเล็กชอกน้อย หนทางใหญ่ก็เปื้อนระเหยอนไม่เป็นที่เจริญคา
 ขายหน้าแก่ชาวนานาชาติ เข้าวาเข้ามาเป็นการเคอนสดี เพื่อจะ
 ให้บ้านเมืองงดงามขึ้น” ดังนั้น จึงโปรดให้สร้างถนนขึ้นดังกล่าวมา
 การที่สร้างถนนครั้งนั้นเข้าใจว่า คงกะแผนถนนพร้อมกันหมดทุกสาย
 เช่นแต่ลงมือสร้างก่อนแลทีหลังกันโดยลำดับ ที่สร้างถนนเจริญกรุง
 ตอนใต้ก่อนตอนในเมือง ก็เพราะจะให้ฝรั่งได้มทขี่มาเที่ยวเล่นได้สม

ปรากฏว่าโตกราบถูกรื้อทิ้ง มีค่าเล่าเรียนว่าเมื่อจะแผ่นดินจะตก
 ถนนเจริญกรุงนั้น ได้มีขี้ดินแต่สามแยกตรงเข้ามาในพระนคร พระ
 ยาทสมเด็จพระบวรเจ้าอยู่หัว ทรงทักท้วงว่าผิดทางยุทธศาสตร์
 เพราะถนนตรงเช่นนั้น ถ้ามีขี้ดินเข้าในใหญ่คงทในถนนก็อาจจะยัง
 ทำลายประเทศเมืองได้ ด้วยเหตุนี้จึงได้แก้ถนนให้เลี้ยวตรงเชิงสะพาน
 เหล็ก (ค้างรถติด) แล้วทำขอมชนทกำแพงเมืองให้ตรงสนับถนน
 ลงไปสามแยกขอม ๑ (ซึ่งพงวอเมอในรัชกาลที่ ๕)

(ข้อถนนที่พระราชทานว่า ถนนเจริญกรุง แต่แรกคนเรียกกันแต่
 ว่าถนนใหม่โดยมาก ต่อมาเมื่อฝรั่งคิดตั้งสี่มุมชนทถนนขวาง จึงพา
 กันเรียกถนนนี้ว่าถนนสี่มุม ส่วนถนนตรงนั้นเรียกกันว่าถนนหัวลำโพง
 ตามชื่อทุ่งที่ถนนผ่านไป)

สะพานเหล็กข้ามคูพระนครแลคลองผดุงกรุงเกษม (คือสะพานหิน
 สะพานค้ำรถติด สะพานพิทยเสถียร) แต่แรกเสาแลคานเป็นเครื่องไม้
 เป็นเหล็กแต่โครง พื้นสะพานมีล่อข้างล่าง ที่คานไม้มีวางเหล็ก ถ้า
 จะเปิดสะพานขึ้นจักรเคียวสะพานแยกกันออกไปได้ เปลี่ยนสะพานใหม่
 เมื่อในรัชกาลที่ ๕

ประตูเมืองนั้นเมื่อแรกสร้างพระนครทำเป็นประตูไม้ ในรัชกาลที่ ๓
 เปลี่ยนเป็นเครื่องก่ออิฐ หลังประตูทำเป็นหอรบ (เหมือนประตูเมืองใหม่
 ที่ตำบลเนินวงเมืองจันทบุรี) ถึงรัชกาลที่ ๕ ซ่อมกำแพงแลประตูพระนคร
 เมื่อพระกา พ.ศ. ๒๔๓๖ โปรดให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นแม่

กองแก้วเป็นประตูยอด (อย่างประคองทำขนนางยังเหลือประตู ๓) คือ
 มาเมื่อใช้รถกันมากชน ทรงประตู (ซึ่งเรียกกันว่าประตูใหม่) ถนน
 เจริญกรรรมักโดนกันด้วยประตูแคบนัก จึงโปรดให้กรมหมื่นภูวเรศ
 ดำรงศักดิ์เวลานั้นทรงบัญชาการกรมเมือง เป็นแม่กองสร้างประตูใหม่
 เป็นประตู ๓ ช่อง คงทำเป็นประตูยอดตามแบบเก่า จึงเรียกกันว่า
 ประตูสามยอด รื้อเสียเมื่อขยายถนนทำทางแถวถนนเจริญกรุงใหม่
 ตกแถวถนนเจริญกรุงที่สร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๕ นั้นเป็นตึกชั้นเดียว
 ว่าถ่ายแบบมาแต่เมืองสิงคโปร์ ตึกรูปนั้นยังเหลืออยู่ที่ย่านคานาว ซึ่ง
 ทรงพระราชอุทิศเป็นของวัดบวรนิเวศแล้วที่ราชประดิษฐ์ เป็นแต่ตึก
 แถวถนนเจริญกรุงเชื่องกว่า

ชุดคลองทางไปมากับหัวเมือง

๑ คลองมหาสวัสดิ์

เมื่อขุด พ.ศ. ๒๔๐๓ โปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เป็น
 แม่กอง พระสิริสัมพันธ์เป็นนายาว ชุดคลองทางเรือสาย ๓ แต่แม่น้ำ
 ออมนครวัดไชยพฤกษมาลา ไปทลแม่น้ำเมืองนครไชยศรีที่เหนือศาล
 เจ้าสุยีน คลองชุดใหม่ ๖๗๖ เส้น ชุดแก้วคลองเก่า ๘ เส้น รวมระยะทาง
 ๖๘๔ เส้น คลองกว้าง ๗ วา ลึก ๖ ศอก สิ้นค่าจ้างเป็นเงิน ๘๘,๑๒๐ บาท
 สำเร็จใน พ.ศ. ๒๔๐๓ พระราชทานนามว่า “คลองมหาสวัสดิ์”

(เมื่อชุดคลองแล้วสร้างศาลาอาศรัยทรมคลอง ๓๐๐ เส้นหลัง ๑
 เป็นระยะไป ที่ศาลาหลังกลางย่าน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ให้เขียนตำรา

ยารักษาโรคต่าง ๆ ใส่แผ่นกระดาษคึกไว้เป็นการกุศล คนจึงได้เรียก
ศาลาหลังนั้นว่า “ศาลายา” เลยเป็นชื่อสถานที่รถไฟอยู่ยคน ศาลา
อีกหลัง ๑ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์สร้างในการกุศลปลงศพคนของท่านคน ๑
จึงเรียกว่า “ศาลาทักษ” เลยเป็นชื่อสถานที่รถไฟเหมือนกัน

อนึ่งที่ ๒ ฟากคลองมหาสวัสดิ์ เติมเป็นย่านพวงวาท เมื่อบุชชิต
แล้วพระราชทานให้เป็นท่านางของพระราชโอรสธิดา จึงเป็นที่ของเจ้านาย
โดยมากจนยคน

๒ คลองเจดีย์บูชา

เมื่อบุชชิต พ.ศ. ๒๓๘๖ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาปรีชา
เป็นแม่กองทำการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ไต่กระทางจะขุดคลองทาง
เรือแต่แม่น้ำเมืองนครไชยศรีเข้าไปจนถึงบริเวณพระปฐมเจดีย์ แต่การ
ยังค้างอยู่จนสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ถึงพิราลัย จึงโปรดให้เจ้าพระยาทิพากร
วงศ์ เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ต่อมา จะไต่ลงมีขุดคลอง
เมื่อไรไม่แน่ ขุดแต่ท้ายล่านาไปถึงพระราชวังซึ่งสร้างใหม่ แล้ว
เลี้ยวแยกไปถึงเขตวัดพระงามเป็นที่สุด รวมระยะทาง ๔๔๘ เส้น
คลองกว้างแต่ ๕ วาจน ๘ วาลึกประมาณ ๒ ศอกเป็นกำหนด สิ้นค่าจ้าง
ชดรวมเป็นเงิน ๒๔,๓๒๓ บาท พระราชทานนามว่า “คลองเจดีย์บูชา”

๓ คลองดำเนินเรศตวก

เมื่อบุชชิต พ.ศ. ๒๔๐๘ โปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ทัดม
พระกลาโหม เป็นแม่กองขุดคลองกว้าง ๖ วาลึก ๒ ศอกแต่แม่น้ำเมือง

นครไชยศรีที่ตำบลบางยางไปออกแม่น้ำเมืองราชบุรีที่ตำบลบางนกแขวก
 เป็นระยะทาง ๘๕๐ เส้น เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (โตยบทวางทำนาในคลอง
 นนิง) ออกค่าชดชดอง ๘๐,๐๐๐ บาท เงินหลวงคงออก ๓๒,๐๐๐ บาท
 รวมเป็นค่าชดชดองสิ้น ๑๑๒,๐๐๐ บาท การชดชดองนี้สำเร็จโตเขตคลอง
 เมืองรัตนนครเดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำมโรง พ.ศ. ๒๔๓๓ พระราชทานนามว่า
 คลองท่าเนรศวร

๔ คลองภาษีเจริญ

เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๐ โปรดฯ ให้พระภิกษุสมเด็จบริบูรณ์ (ยิ้ม)
 เจ้าภาษีเงินเป็นแม่กองชดชดอง กว้าง ๗ วา ลึก ๕ ศอก แต่คลอง
 ยางนอกใหญ่ในกรุงเทพฯ ที่ริมวัดปากน้ำไปออกแม่น้ำเมืองนครไชยศรี
 ที่ตำบลกรนไก่อคือ เป็นระยะทาง ๖๒๐ เส้น หักเงินภาษีเงินพระราชทาน
 เป็นค่าจ้างชดชดอง ๑๑๒,๐๐๐ บาท พระราชทานนามว่า “คลอง
 ภาษีเจริญ” แต่มาชดชดองในรัชกาลที่ ๕ โท่เสด็จพระราชดำเนิ
 รเขตคลองเมื่อเดือน ๖ บรมะเมษ พ.ศ. ๒๔๓๕

(คลองภาษีเจริญ คลองท่าเนรศวร ทั้ง ๒ คลองนี้กระแสน้ำ
 คราวเดียวกัน เป็นแต่ลงมือชดชดองท่าเนรศวรก่อน ชดชดองภาษี
 เจริญทีหลัง เป็นทางสัญจรสำคัญมาแต่แรก แลในรัชกาลที่ ๕
 โท่ชดชดองอีกครั้ง ๓ แล้วทำประตูขังน้ำให้มีในคลองพอเรือใหญ่เดิน
 ได้เสมอ)

ภาคที่ ๒

สถานที่ต่าง ๆ ที่ทรงสร้างตามหัวเมือง

พลับพลาที่ประทับณเมืองสมทปรการ

โปรดให้พนักงานการก่อสร้างที่พระสมทเจดียนน สร้างพลับพลา
เป็นที่ประทับที่หน้าข้างเหนือเมืองสมทปรการแห่ง ๑
มีที่ประทับและ
เรือนโรงหลายหลัง พระราชทานชื่อต่าง ๆ กัน คือ

พระที่นั่งสมททาทิมข เป็นท้องพระโรงที่เสด็จออก

พระที่นั่งสุทไธยาสน์ ๒ ชั้น เป็นที่พระบรรทม

ตำหนักนางนารวมย์ เป็นที่พระประเทียบอยู่

เรือนสนมนิกร เป็นเรือนแถวสำหรับพนักงาน

โรงสันตาคารสภา เป็นโรงประชุมแลเป็นที่เล่นละคอนโรง ๑

โรงศึกษาสงคราม เป็นโรงทหารรักษาพระองค์

(พลับพลาที่เมืองสมทปรการชำรุดหรือเสียไคยมาก ยังเหลือ

แต่พระที่นั่งสมททาทิมขกับพระที่นั่งสุทไธยาสน์ ใช้เป็นสถานเฝ้า
อยู่บัดนี้)

ประกาศการปากน้ำ

โปรดให้เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม สั่งประกาศ
เหล็กมาจากยุโรปสำหรับจะปลูกที่สันดอนปากน้ำ จุดโคมไฟหมายทาง
ให้เรือเข้าออกแห่ง ๑ แต่การสร้างประกาศการมาสำเร็จต่อใน
รัชกาลที่ ๕

กรุงศรีอยุธยา วังจันทร์เกษม

วังจันทร์เกษมเดิมเป็นวังพระมหาอุปราช แต่สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
 ได้เคยเสด็จอยู่เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชคราว ๓ เมื่อแผ่นดิน
 ดินสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ^๑ ๓ ครั้งเคยเสด็จทรงเก้าอี้เหล็กพิงกรวาง
 อยู่จนรัชกาลที่ ๔ มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างให้กลบคณคชนตงเก้า
 อี้เป็นที่ประทับในเวลาเสด็จขึ้นไปประพาสกรุงศรีอยุธยา จึงโปรดฯ
 ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท^๒ เป็นแม่กอง กรมขุนราชสีหวิกรมเป็นนาย
 ช่าง สร้างวังจันทร์เกษม แลแผนผังที่จะก่อสร้างนั้น จะสร้างพระ
 คณิงพมมานรตยาของเดิมขึ้นเป็นที่ประทับ จึงกะเอาพระคณิงพมมานรตยา
 เป็นศูนย์กลาง วางแนวกำแพงเขตวังซึ่งจะสร้างใหม่แต่พระคณิง
 คณิงพมมานรตยา^๓ รั้นเคยเข้ามากว่าแนวกำแพงวังจันทร์ครั้งกรุงเก่ามาก
 ในเวลาที่ก่อสร้างวังจันทร์เกษมนั้น เสด็จพระราชดำเนินไป
 กรุงเก่าบ่อย ๆ เพราะเริ่มมีเรือไฟใช้ราชการเสด็จได้สะดวกกว่าแต่ก่อน
 จึงโปรดฯ ให้สร้างพลับพลาขึ้นในวังจันทร์เกษมทางริมกำแพงวังด้าน
 ตะวันออก เป็นที่ประทับไปกว่าพระคณิงพมมานรตยาจะสร้างแล้วเสร็จ ครั้น
 ลงมือก่อสร้างมา พอก่อกำแพงวัง (แต่กำแพงชั้นใน^๔) แล้ว
 กรมหลวงวงศาฯ ประชวรเป็นอัมพาต จึงโปรดฯ ให้พระยาราชาวงศา
 นกุล รอด^๕ เป็นแม่กองต่อมา

๑ คือเจ้าพระยารัตนมนตรี ในรัชกาลที่ ๕

สถานที่ต่าง ๆ ซึ่งสร้างทวงจันทระเกษม คอนพลย์พลาที่ประทับ
 ถมที่ขึ้นเป็นฐานมีไพโรทรอบ บนนั้นปลูกพลย์พลาที่ริมเขตเสด็จประทับ
 องค์ ๑ มีค้ำหนักข้างในหลายหมู่อยู่ข้างหลัง ข้างหน้ามีหอพระหลัง ๑
 พลย์พลาโถงสำหรับทอดพระเนตรละคอนหลัง ๑ ตรงหน้าพลย์พลาลงมา
 โรงละคอนแลที่เข็นที่พิทข้าราชการด้วยหลัง ๑ ต่อไปตามริมกำแพงวังมี
 หอเครื่องมหาดเล็ก ทิมต้ายตำรวว แลโรงม้าต้นกลดจันทานเหนือ
 ทางหมู่พระที่นั่งพิมานรัตยา สร้างเป็นตึกของถาวร มีพระที่นั่งที่
 ประทับองค์ ๑ ประตูชายขวา ๒ หลัง สร้างตามแนวผนังเดิม นอกจากนี้
 ในข้างในมีค้ำหนักแลเรือนจันทน เรือนแถวอีกหลายหลัง ข้างหน้าก็มี
 เขื่อนเพชรเป็นบริเวณชั้นในอีกชั้น ๑ แลมีพลย์พลาโถงที่ประทับทอด
 พระเนตรกีฬาในสนามหลัง ๑

ต่อไปตามมุมวังด้านตะวันตกเฉียงใต้ เดิมมีหอสูง กล่าวกันว่า
 สร้างครั้งสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ยังเหลือแต่แนวผนัง ไปอยู่ที่ให้ก่อ
 เสริมผนังขึ้นไปตามแผนผังของเดิมจนถึงชั้นยอด แล้วพระราชทาน
 นามว่าพระที่นั่งพิสัยศัลลภษณ์ ทางนอกวังด้านตะวันตก สร้างโรง
 ซ้ำกัน ๒ โรง ทางนอกวังด้านตะวันออกมีท่าเรือพระที่นั่งท่า ๑ ท่า
 เรือพระประทับมีฉนวนแต่ท่าจนถึงประตูวังท่า ๑ มีพลย์พลาโถงที่ท่า
 เสด็จขึ้นหลัง ๑ ศาลาพลัดฉนวนรักษาประตูวัง ๒ หลัง หลัง ๕
 ประตู แลสร้างตึกเป็นห้องเครื่องอยู่ข้างฉนวนหลัง ๑ สร้างตึก ๒ ชั้น
 สำหรับเป็นที่พักเจ้านายแลข้าราชการที่ตามเสด็จที่รมนาข้างเหนือหน้าวัง

หลัง ๓ ข้างใต้หลัง ๓ แล้วโปรดให้ขุดคลองต่อจากคลองมะขามเรียง
ข้างใต้กรุง ฯ แยกมาออกที่ใกล้หัวรอสาย ๑

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใต้เสด็จฯ ไปประทับ
ที่วังจันทร์เกษมหลายคราว แต่การสร้างพระที่นั่งพิมานรัตยายังไม่
สำเร็จจนตลอดรัชกาล

(ถึงรัชกาลที่ ๕ ใต้เสด็จฯ ไปประทับที่วังจันทร์เกษมหลายครั้ง จน
สร้างพระราชวังที่ข้างปิ่นเกล้า จึงพระราชทานวังจันทร์เกษมให้เป็นที่ว่า
การมณฑลกรุงเก่า ใต้สร้างพระที่นั่งพิมานรัตยาต่อมาจนสำเร็จใช้เป็น
ที่ว่าการมณฑลมาจนทุกวันนี้ สถานที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ใต้ทรงสร้างไว้ที่ซำรตหักพงรือเสียบโดยมาก ยังบริบูรณ์
อยู่แต่พระที่นั่งพิชัยศิลปเกษมถนอมพลบพลาจตุรมุขกับหอพระ หองเครื่อง
มหาดเล็กแลโรงม้าคน พระยาโบราณราชธานินทร์ พร เกษะคุปต์
อุปราชมณฑลกรุงเก่า จัดเป็นที่ทำการพลัดเป็นพิพิธภัณฑสถานมาจน
ทุกวันนี้)

พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาท

โปรด ฯ ให้กรมขุนราชสีหวิกรมเป็นนายช่าง สร้างปราสาท
ขนาดน้อยองค์ ๑ กว้างพระปรัศว์ซ้ายขวา ๒ องค์ ขันบนฐานพระที่นั่ง
สรรเพชญ์ปราสาท ซึ่งยังเหลืออยู่ในพระราชวังหลวงในกรุงศรีอยุธยา
เป็นที่ทรงบวงสรวงสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ
ที่ใต้เสวยราชย์ณกรุงศรี
อยุธยาแต่ก่อน แต่การที่สร้างค้างมาตลอดรัชกาล

กระแสดพระราชาดำริห์ที่ ทรงสร้างปราสาท มีปรากฏอยู่ในประกาศ
เมื่อทรงตั้งเวียงที่กรุงเก่าดังนี้

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ว. พระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินลงมาโดยกระบวนพยุหยาตราทางชลมารค
พร้อมด้วยราชบริพาร คือพระราชวงศานุวงศ์แลข้าทูลละอองธุลีพระบาท
ทั้งชายหน้าชายใน เสด็จประทับแรมราตรีณที่พระพลารักษ์ประทับ จึงได้
ทรงพระราชาดำริห์ให้สถาปนาวังสร้างปราสาทขึ้นใหม่ในที่สมควรเพ็ชฎีปราสาท
ซึ่งเป็นพระที่นั่งของพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงพระมหานครศรีอยุธยา ครอง
ครองมาจนแตกทำลายนั้น จะให้มั่นคงเป็นพระที่นั่งชนแล้ว จะได้เป็นที่
จารึกพระนามพระเจ้าแผ่นดินทั้งปวง ซึ่งได้ครองครองกรุงพระมหานคร
ศรีอยุธยาแต่ก่อน ไว้เป็นการสนองพระเดชพระคุณให้เป็นพระเกียรติยศ
พระเจ้าแผ่นดินทุก ๆ พระองค์ แลจะได้ทรงสร้างวังรัตนเกษมขึ้นไว้เป็น
ที่เสด็จประทับแรม แลจะให้ปรากฏอยู่สิ้นกาลนาน แลจะได้ทรง
ปฏิสังขรณ์พระอารามในจังหวัดกรุงพระมหานครศรีอยุธยาโบราณราชธานี
แล้ว จะได้ทรงบำเพ็ญทานอุทิศส่วนพระราชกุศล แลให้จัดเครื่อง
กระยาพลีกรรมยวงสรวงสังเวียงถวายพระเจ้าแผ่นดินทั้งปวง ซึ่งได้ครอบ
ครองศิริราชสมบัติในสยามประเทศแต่กาลก่อนทุกพระองค์ ดังนี้

ในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เกษะคุปต์)
เมื่อยังเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล แล้วถางพระราชวังหลวงที่กรุงศรีอยุธยา
จัดการรักษาเป็นโบราณวัตถุทั้งวัง ได้เสด็จประพาสเนื่อง ๆ แลได้

ทำการพระราชพิธีสมโภชในพระราชวังครั้ง ๓ ปราสาทกับพระปรัศว์
ที่สร้างค้างอยู่แต่ในรัชกาลที่ ๕ จะรักษาไว้ให้ถาวรไม่ไต่ จึงพระราช
ทานพระบรมราชานุญาตให้ รื้อเสีย

พเนียด

ที่พเนียดคล้องช้างเดิมไม่มีพลับพลา โปรดให้สร้างพลับพลา
ที่ประทับทอดพระเนตรคล้องช้างในวงพาดหลัง ๓ พลับพลาประทับทอด
พระเนตรคล้องช้างกลางแปลงหลัง ๓ พลับพลาฝ่ายในศูนย์กลาง
กลางแปลงหลัง ๓

(เมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ที่พเนียดมีปราสาทที่ประทับ
ทอดพระเนตรคล้องช้าง แต่พม่าเผาเสียเมื่อล้อมกรุง ๆ ถึงสมัยกรุง
รัตนโกสินทร์ ในรัชกาลก่อน ๆ ไม่ได้เสด็จไปทอดพระเนตรคล้องช้าง
จึงไม่ได้สร้างพลับพลาขึ้นใหม่ ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ ได้โปรดให้กรมหมื่น
ปราบปรักษ์ซ่อมพลับพลาที่พเนียดทั้งหมดครั้ง ๓)

พระราชวังบางปะอิน

เมื่อทรงปฏิสังขรณ์วัดกุฎมณีนายารามที่บางปะอิน โปรดให้
เจ้าพระยาพลเทพ (หลง) เป็นแม่กองสร้างตำหนักชน ๓ หลัง ใน
บริเวณพระราชวังของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองที่เกาะบางปะอินใน แล
ปลูกพลับพลาโถงที่ไว้แต่งเกาะบางปะอินนอกอีกหลัง ๓ เป็นที่เสด็จ
ประพาสจากกรุงเก่า

(มีคำเล่ากันว่า เหตุที่สร้างพระตำหนักที่บางปะอินเมื่อในรัชกาลที่ ๔ นั้น เกิดเสด็จผ่านไปทอดพระเนตรเห็นหม่อมม่วง (อยู่ที่สนามหญ้าหน้าพระที่นั่งวโรภาสพิฆานทกวนน) ซึ่งงามนัก เป็นที่ตองพระราชหฤทัย จึงเสด็จแวะชนประพาสที่พระราชวังเก่า แล้วมีรับสั่งให้สร้างพระตำหนักชนนทวนน ซึ่งซึ่งสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้ทรงสร้างไว้ยังเหลืออยู่ในเวลานั้น คือ ด้วงกว้างเส้น ๑ ยาว ๓๐ เส้น (คือคอนสระตรงต่อเย็นทกวนน) อย่าง ๓ พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพอาสน์เป็นปราสาทเครื่องไม้สร้างไว้ที่ปากสระอย่าง ๑ กล่าวกันว่า โครงปราสาท และเครื่องบนยังมีอยู่ มาหักพังไปที่อื่นหลัง ยังมีโคนเสาและคานปรากฏที่พนัสนิช่างใต้พระที่นั่งวโรภาสพิฆานทกวนน ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างเป็นพระราชวังที่ประพาสต่อมา ชั้นแรกโปรดให้สร้างพระที่นั่งที่ประทับตรงตำหนักหลังกลางซึ่งสร้างไว้เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระราชทานนามว่า พระที่นั่งไอศวรรย์ทิพอาสน์ ตามนามปราสาทครั้งกรุงเก่า สร้างตำหนักข้างในตรงที่ตำหนักหลังเห็นชื่อแปลพิภพพระประเทียบ พระราชทานนามว่า ตำหนักวรรณานุกฤษณาสวรรค์ สร้างตำหนักหลังใต้เห็นตำหนักหน้าซ้ายหน้าพระราชทานนามว่า ตำหนักสราคาราชประยูร ต่อมาจึงได้ทรงสร้างสถานที่ต่าง ๆ เพิ่มเติม เปลี่ยนระเบียบนามตามอย่างปรากฏในบันทึก

พระนารายณ์ราชนิเวศน์เมืองลพบุรี

โปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหม เป็นแม่กองพระนารายณ์ราชนิเวศน์เป็นแก่งสี่ พระยาพิไชยสงคราม พระยาวิจิตรณรงค์เป็น

แม่กองทำการสร้างที่ประทับที่พระราชวังเมืองลพบุรี ซึ่งสมเด็จพระ
 นารายณ์มหาราชาได้ทรงสร้างไว้ แลตั้งเป็นที่กราบมาแต่ครั้งกรุงเก่า
 นั้น ปฏิสังขรณ์ของเดิมที่พระเจ้าพ่อจอมแซมได้ คือพระที่นั่งจันทร์
 พิศาลองค์ ๑ ก็ยกกำแพงแลประตูพระราชวังโดยรอบ แลสร้างพระ
 ที่นั่งเป็นที่ประทับชั้นใหม่ ๑ ในระหว่างพระที่นั่งรัตนพิศาลกับพระที่นั่ง
 ศุภิศวรรคคือมณฑปปราสาทของเดิม เป็นพระที่นั่ง ๓ ชั้น ที่พระบรมม
 องค์ ๑ พระราชทานนามว่า พระที่นั่งพิमानมังกฎ ท้องพระโรง ๒ ชั้น
 ท่อมาทางทิศตะวันออก นามพระที่นั่งวิสุทธิวงษ์ พระที่นั่งน้อยอยู่
 ข้างหน้าท้องพระโรงอีก ๒ องค์เป็นคู่กัน องค์ข้างใต้นามพระที่นั่งไชย
 ศาสตร์ากร องค์ข้างบนเห็นอนามพระที่นั่งอักษรศาสตร์าคม แลสร้าง
 ตกกำหนดข้างในหลายหลัง ที่ข้างหน้าก็สร้างศาลาแลเพิงพลสำหรับ
 ข้าราชการที่ตามเสด็จพักอาศัยอีกหลายหลัง พระราชทานนามพระ
 ราชวังให้เรียกกรมกันทั้งหมดว่า พระนารายณ์ราชธานีเวคิน

(เหตุที่จะทรงสร้างที่ประทับที่พระนารายณ์ราชธานีเวคินนั้นปรากฏมา
 ว่า เกิดแต่ปีระกาชนในรัชกาลว่า ถ้าหากจะเกิดเหตุการณ์เป็นอริชน
 กษัตริย์ กรุงเทพฯ ตั้งอยู่ในทางที่เรอรบอาจชนมาถึงได้ การต่อสู้
 ศัตรูจะลำบาก ควรจะมีราชธานีเป็นที่มั่นให้ทางทางเรอรบของข้าศึก
 อีกสักแห่ง ๑ เมื่อปรึกษาเลอภพาทซึ่งจะเหมาะสำหรับเป็นราชธานีใหม่
 มีความเห็นกันว่า ควรจะเอาเมืองนครราชสีมาเป็นราชธานีที่ ๒ จึง
 ไปบอกให้พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปทอดพระเนตร

เมืองนครราชสีมา กับเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เมื่อขมะโรง พ.ศ. ๒๓๘๘ เห็น
 พร้อมกันว่าอัครกษัตริย์ที่จะไปมาด้วยกรุงเทพ ฯ ก็ลำบาก ไม่เหมาะ
 ที่จะเป็นราชธานี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงทรงสร้าง
 วรคถกกระแสน้ำพระราชดำริห์ของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชซึ่งทรงสร้าง
 เมืองลพบุรี เป็นที่ประทับเมื่อครั้งกรุงเก่า จึงโปรดให้สร้างที่ประทับ
 ที่เมืองลพบุรี แต่พระบาทสมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นโปรด
 ที่เขาคอกแขวงเมืองสระบุรีว่าเป็นที่คดียชน จึงไปทรงสร้างขอมที่เขาคอก
 ตั้งแต่ที่ประทับอยู่เพียงที่ฐานสัทธา)

การทรงสร้างที่ประทับที่พระนารายณ์ราชธานีเวศน์กรุงนั้น พระบาท
 สมเด็จพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรู้สึกกระแวงบาปอยู่ ด้วยความ
 ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ประสูร
 หนักใกล้จะสวรรคตที่เมืองลพบุรีนั้น พระเพทราชาภัยหลวงสรศักดิ์
 ให้จับพระขนิษฐาซึ่งเป็นผู้อยู่ปรนนิบัติพระองค์ประหารชีวิตเสีย สมเด็จพระ
 นารายณ์ทรงโทมนัสน้อยพระหฤทัย แลเกรงว่าพระเพทราชาภัย
 หลวงสรศักดิ์ จะทำอันตรายพวกข้าราชการที่อยู่ประจำพระองค์เสียอีก
 จึงมีรับสั่งให้พากันไปอุปสมบทเสียให้พินาศ พวกข้าราชการพากัน
 กราบทูลว่าพระเพทราชาภัยหลวงสรศักดิ์ให้รุกช่องล้อมวงรักษาพระราชวัง
 ไว้จะออกไปไม่ได้ จึงมีรับสั่งให้นิมนต์พระสงฆ์คณะปรกเข้าไปแล้ว
 มีรับสั่งขอให้พระสงฆ์อุปสมบทข้าราชการที่ในพระราชวัง พระสงฆ์
 ถวายพระพรว่า พระราชวังมิใช่เป็นเทศสีมาสงฆ์ จะทำสังฆกรรมชดช้อย

เป็นที่รัก ทลภพระเนตรเห็นศาลากลางตามหัวเมืองเลวทราม ไม่สมควรจะเป็นที่ทำการแผ่นดิน เพราะความประเพณีแต่ก่อนมา เมื่อผู้ใดได้เป็นตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองใด ต้องไปหาทสร้างจวนอยู่เอง แลปลูกศาลากลางขึ้นที่หน้าจวนตามกำลังที่จะทำได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานเงินหลวงให้เจ้าพระยาธิบดีมนตรี ที่สมหมายก ไปสร้างศาลากลางขึ้นตามหัวเมือง คิดเป็นจำนวนเงินทั้งสิ้น ๑๐ ๐๐๐ ๐๐๐ ให้ทำแผ่นกระดานจำหลักลายพระมหามงกุฎแผ่น ๓ ลายรูปช้างอยู่ในวงจักรแผ่น ๑ (เหมือนตราเงินเหรียญบาทในรัชกาลที่ ๔ ทั้ง ๒ ด้าน) แลเป็นรูปตราพระราชลัญจกร แผ่น ๑ คิดไว้เป็นสำคัญทุกแห่ง (ศาลากลางซึ่งสร้างเมื่อรัชกาลที่ ๔ กับทั้งแผ่นกระดานจำหลักยังเหลืออยู่จนรัชกาลที่ ๕ บาง ถึงรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สร้างที่ว่าการเมือง แลที่อยู่ของผู้ว่าราชการแลกรมการในตำแหน่งเป็นของหลวงครบหมดทุกเมือง)

บ่อนเมืองปราจีนบุรี

โปรดให้สร้างเมืองปราจีนเป็นบ่อนปราการอีกแห่ง ๑ เหมือนที่เมืองพระตะบองเมืองเสียมราฐ แลเมืองละเซ็งเทรา ซึ่งได้สร้างขึ้นแต่ในรัชกาลที่ ๓

ที่ประพาสที่อ่างศิลา

ทรงพระราชดำริเห็นว่า ชายทะเลตำบลอ่างศิลาแขวงเมืองชลบุรี เป็นที่อากาศดี ให้ทำเป็นที่เสด็จประพาสแห่ง ๑ กับทนายสมมุขข้างใต้

๑ แต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ได้เคยเสด็จขุดงำจนถึงเมืองสวรรค์โลกเมืองสุโขทัย.

คำขอล้างสีลาภ ไปรตให้ทำพลับพลาเป็นที่ประพาสด้วย แต่การปลูก
สร้างส่วนที่อ้างสีลาภเป็นแต่โคกกระท้อนนั้นไว้สำหรับทำพลับพลา แลโคกม
สีลาภที่ชายทะเลก่อเป็นท่าจอดเรือ แต่คำหนักของถาวรประจำที่ยงหา
ไต้สร้างไม่ ทำแต่พลับพลาที่สมมุข ต่อมาเจ้าพระยาศรีสวัสดิวงศ์
ที่สมมุขพระกลาโหมสร้างตึกอาศรัยสถาน (หลังใหญ่) ชั้นหลัง ๓
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์สร้างตึกอาศรัยสถาน (หลังเล็ก) ชั้นหลัง ๓
ที่ปลายแหลม สำหรับให้คนขยับไปพักรักษาตัวเป็นการกุศล
(รัชกาลที่ ๕ ไต้เสด็จไปประพาสอ้างสีลาภหลายครั้ง ทำแต่
พลับพลาขยับเสด็จชั่วคราว หาไต้ทำพระตำหนักของถาวรไม่ พลับพลา
ที่สมมุขนั้นนานมากสุพังไปหมด แต่ตึกอาศรัยสถาน ๒ หลังนั้น เมื่อ
สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่าง
พระองค์คราวเสด็จยุโรปเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ไปรตฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์
ในการพระราชกุศลเฉลิมพระชันษาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว แลตกแต่งเครื่องใช้สอยครบบริบูรณ์แล้ว พระราชทานนาม
หลังใหญ่ว่า ตึกมหาพราศ นามหลังเล็กนั้นว่า ตึกราชินี ยังเป็นที่
อาศรัยสถานมาจนทุกวันนี้)

พระนครปฐมเมืองนครไชยศรี

เมื่อทรงบูรณะปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์นั้น ไปรตฯ ให้เจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์เป็นแม่กอง กรมขุนราชสีหวิกรมเป็นนายช่าง สร้าง
พระราชวังขณเขารถานตวันตกพระปฐมเจดีย์แห่ง ๑ สำหรับเป็นที่ประทับ

เวลาเสด็จออกไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ เหมือนอย่างพระราชวังซึ่ง
 สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่าทรงสร้างที่พระพทอบาทนั้น พระ
 ราชทานนามว่า พระนครปฐม มีพระที่นั่งเป็นตึก ๒ ชั้นที่ประทับ
 หลังใหญ่องค์ ๑ หลังเล็ก ๒ องค์ มีห้องพระโรงแลพลับพลากั้นโรงละคอน
 ทั้งค้ำหนักเรือนจันทน์ฝาใน ก่อกำแพงมีเพิงพลรอบเขตพระราชวัง
 ข้างภายนอกพระราชวังมีโรงม้าโรงช้าง แลมตึกที่ประทับสำหรับเจ้านาย
 และข้าราชการผู้ใหญ่อยู่ ปลุกบายตามฝั่งคลองเจดีย์ช่าอกหลาย
 หลัง การก่อสร้างสำเร็จได้เสด็จไปประทับแต่ในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาล
 ที่ ๕ เมื่อก่อนสร้างทางรถไฟก็ได้เสด็จไปประทับหลายครั้ง

(ในรัชกาลที่ ๕ ตั้งที่ว่าการมณฑลนครไชยศรีที่พระปฐมเจดีย์
 แล้วทำรถไฟผ่านไปทางนั้น โปรดให้สร้างที่พระปฐมเจดีย์ขึ้นเป็นเมือง
 ตกแลเรือนในบริเวณพระราชวังนครปฐมชำรุดทรุดโทรมโดยมาก ยังเหลือ
 อยู่แต่พระที่นั่งองค์ใหญ่ อันเป็นที่ประทับปรากฏอยู่จนทุกวันนี้)

พระนครกร เมืองเพชรบุรี

โปรดฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง
 ให้หมื่นราชามาตย์ ทวณ ซึ่งได้เคยออกไปประเทศยุโรปกับราชทูตที่
 ไปเมืองอังกฤษ เลื่อนเป็นพระเพ็ชรพิไลยศรีสวัสดิ์ ตำแหน่งปลัด
 เมืองเพชรบุรีเป็นนายการ สร้างพระราชวังชั้นนอกเขามหาสมณแห่ง ๑
 และเขามหาสมณนั้นมี ๓ ยอด ยอดเหนือโปรดให้สร้างพระเจดีย์วิหาร

๑ คือเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี.

ยอกลางมีพระเจดีย์อยู่แต่เดิม โปรคให้บูรณะปฏิสังขรณ์ก็จะกล่าว
 ในตอนที่ว่าด้วยพระเจดีย์วิหารซึ่งทรงสร้างต่อไปข้างหน้า ยอข้างใต้นั้น
 โปรคให้สร้างพระราชวัง การที่ก่อสร้างล้วนเป็นเครื่องอุปถัมภ์ของถาวร
 พระราชทานนามเรียกรวมนั้นว่า พระนครคีรี แลเขามหาสมณนั้นพระ
 ราชทานนามใหม่ว่า เขามหาสวรรค์ พระที่นั่งในบริเวณพระนครคีรีมี
 หลายหลัง พระราชทานนามต่าง ๆ กัน คือ

พระที่นั่งเพชรภูมิไพโรจน์ เป็นท้องพระโรง

พระที่นั่งปราโมทย์มไหศวรรย์ เป็นที่ประทับ

พระที่นั่งเวชยันต์วิเชียรปราสาท เป็นปราสาทหลังน้อยยอดปราสาท
 สร้างขึ้นโดยทรงพระราชดำริที่ว่า พระราชวังใหญ่แต่โบราณเช่นพระ
 นารายณ์ราชนิเวศน์ที่เมืองลพบุรี ย่อมมีปราสาท จึงทรงสร้างขึ้นเป็น
 สิ่งเขตที่พระนครคีรี

พระที่นั่งราชธรรมสภา เป็นที่ทรงธรรมแลพระราชพิธีสงฆ์

ค้ำหนักสันถาคารสถาน เป็นที่ประทับของเจ้านายฝ่ายใน

หอพิมานเพ็ชรมเหศวร์ เป็นทำนองศาลพระภูมิ

หอจตุรทิศประทีปสุพรรณ เป็นหอพระปริต

มีซุ้มตะเกียงใหญ่ที่ริมพระที่นั่งราชธรรมสภาซุ้ม ๑ จุดตะเกียง
 แลเห็นได้ไกลทะเล พระราชทานนามว่า หอชัชวาลเวียงไชย

๑ มีหอพราหมณ์คู่กับหอพิมานเพ็ชรมเหศวร์อีกหลัง ๑ น่าที่จะมีชื่อรับสัมปตมา
 ต่อชัชวาลเวียงไชย แต่หาพบชื่อปรากฏไม่

ประศอบบริเวณพระราชวังมีชื่อนานต่าง ๆ กับ ประศอบบริเวณ
พระราชวัง & ประศอบ

ประศอบบริเวณ ๓

ประศอบบริเวณราชกิจ ๓

ประศอบบริเวณอิทธิพลปราบ ๓

ประศอบบริเวณภาพเจริญ ๓

ประศอบบริเวณพระราชมนเทียร ๓ ประศอบ ๓

ประศอบบริเวณทางสวรรค์ ๓

ประศอบบริเวณแจ่มจำรูญ ๓

ประศอบบริเวณแจ่มจำรัส ๓

ภายนอกพระราชวังมีชื่อนานใหม่เอารายรอบ ๕ ชื่อนี้ มีชื่อนี้

ชื่อนี้ของปก ๓

ชื่อนี้พหุบริรักษ์ ๓

ชื่อนี้ของกน ๓

ชื่อนี้สวรรค์วิทยา ๓

ชื่อนี้รัตนวิลาส ๓

และยังมีศาลาสุขนทีมีท่ายโรงน้ำและสถานที่ต่าง ๆ อีกหลาย
อย่าง ถนนใหญ่ทำแต่เชิงเขาลงมาถึงหน้า พระราชทานนามว่า
ถนนราชวิถี และที่เมืองเพชรบุรีนั้นโปรดให้สร้างสะพานข้ามแก่งอิฐ
ถอยข้ามลำน้ำสะพาน ๓ สร้างคกแถวริมถนนตลาดเมืองเพชรบุรี ๒ แถว

สร้างถนนแต่เชิงเขามหาสวรรค์ไปถึงเขาหลวงสาย ๑ ถนนแต่เชิง
สพานช้างไปถึงเขายันไคอิฐสาย ๑ ถนนขวางแต่ถนนราชวิถีมาถึงถนน
เขายันไคอิฐสาย ๑ สร้างประปามีเครื่องสูบน้ำขนถมถมน้ำ ผังท่อ
ให้ไหลไปลงอ่างที่เชิงเขา ให้คนคักห้ายขนไปขนพระนครศิริ

เจ้านายแลข้าราชการไปตามเสด็จสร้างคอกทพกขนถมถมน้ำ ๔ หลัง
คอกทกของกรมหมื่นวชิรญาณวชิโรดม ๑ ของเจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์
หลัง ๑ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์หลัง ๑ ของพระยามนตรีสุริยวงศ์
ซุ้ม หลัง ๑ การก่อสร้างสำเร็จแต่ในรัชกาลที่ ๔ ใต้เสด็จไป
ประทับหลายคราว ในรัชกาลที่ ๕ ก็ใต้เสด็จไปประทับที่พระนครศิริ
หลายคราว

(ในรัชกาลที่ ๕ ใต้โปรด ฯ ให้ปฏิสังขรณ์พระนครศิริขึ้นสำหรับ
รัชเขกเมืองเจ้าต่างประเทศ เพราะฉนั้นยังอยู่บริบูรณ์คักคอกอย่าง
คอกทพกทมนนากยังใช้เป็นทพกข้าราชการอยู่ แต่คอกแถวทตลาคั้น
ชำรุดทรุดโทรมมาก แล้วไฟไหม้เสียเมื่อในรัชกาลปัจจุบัน)

เมืองทตรงตง ในรัชกาลที่ ๔
เมืองจตุวาขนกรุงเทพฯ ๑ ๕ เมือง

๑ คั้งบ้านคดองขางนางรม เป็นเมืองประจวบคิรขันธ์ (เมืองน
เมืองรัชกาลที่ ๒ กระจะย้ายเมืองคดองวาฬขนมคตงทอวเกาะหลัก ค้วย
อยู่ในทางขาคักพม่าจะมาจากเมืองตะนาวศรี เวชกมาแต่ก่อนแต่ว่า
เมืองใหม่ ยังหาได้คั้งเป็นหลักแหล่งไม)

- ๒ ตั้งบ้านเกาะกง (ใต้เมืองตราข) เป็นเมืองประจันตคีรีเขต
 ๓ ตั้งบ้านพยุหะแก่น (ใต้เมืองนครสวรรค์) เป็นเมืองพยุหะคีรี
 ๔ ตั้งบ้านสระบัว เป็นเมืองกมลาลัย (อยู่ในมณฑลร้อยเอ็ด
 ยศน)
- ๕ ตั้งบ้านขนาดใหญ่ เป็นเมืองมหาสารคาม

เมืองชนทรวงตั้งใหม่ ๑๙ เมือง
 ขนเมืองนครสวรรค์

ตั้งบ้านหาคศัมเสียว เป็นเมืองบรรพตพิสัย

ขนเมืองฉะเชิงเทรา

ตั้งบ้านท่าชาน เป็นเมืองพนมสารคาม

ขนเมืองอุบลราชธานี

ตั้งบ้านกวางชโค เป็นเมืองพิบูลมังสาหาร

ตั้งบ้านเวินไชย เป็นเมืองมหาชนะไชย

ตั้งบ้านยกข เป็นเมืองชาวมานมณฑล

ตั้งบ้านสระโพธิ์ เป็นเมืองตระการพืชผล

ขนเมืองหนองคาย

ตั้งบ้านหนองบัวลำภู เป็นเมืองกุมภทาลัย

ตั้งบ้านหงส์ทอง เป็นเมืองอุรคมหงส์สถิต

๕ ๔ ๕
 ขนเมืองขุขันธ์

๕ ๒ ๕ ๒ ๕
 ตั้งบ้านห้วยลำแค้น เป็นเมืองกันทรลักษ์

๕ ๒ ๕ ๒ ๕
 ตั้งบ้านอุทุมพร เป็นเมืองอุทุมพรพิสัย

๕ ๔ ๕
 ขนเมืองสกลนคร

๕ ๒ ๕ ๒ ๕
 ตั้งบ้านภูหว่า เป็นเมืองภูทอกสอ

๕ ๒ ๕ ๒ ๕
 ตั้งบ้านกคสิง เป็นเมืองวานรนิวาส

๕ ๒ ๕ ๒ ๕
 ตั้งบ้านโพธิ์สว่าง เป็นเมืองสว่างแดนดิน

๕ ๔ ๕
 ขนเมืองมุกดาหาร

๕ ๒ ๕ ๒ ๕
 ตั้งบ้านท่าทราย เป็นเมืองพลาการภูมิ

๕ ๔ ๕
 ขนเมืองหนองหาร

๕ ๒ ๕ ๒ ๕
 ตั้งบ้านปลาเข้ เป็นเมืองวาริชภูมิ

๕ ๔ ๕
 ขนเมืองนครพนม

๕ ๒ ๕ ๒ ๕
 ตั้งบ้านท่าม่วง เป็นเมืองอากาศอำนวย

๕ ๔ ๕
 ขนเมืองกมลาไสย

๕ ๒ ๕ ๒ ๕
 ตั้งบ้านลำพัน เป็นเมืองสหัสขันธ์

๕ ๔ ๕
 ขนเมืองสุวรรณภูมิ

๕ ๒ ๕ ๒ ๕
 ตั้งบ้านโียง เป็นเมืองพนมไพรแคนมฤค

๕ ๔ ๕
 ขนเมืองนครเสียมราชู

๕ ๒ ๕ ๒ ๕
 ตั้งบ้านละลอก เป็นเมืองสุทรนิคม

ภาคที่ ๓

พระเจดีย์ วิหารที่ทรงสถาปนาในรัชกาลที่ ๕

พระอารามหลวงทรงสร้างใหม่ในกรุง ฯ ๕ พระอาราม

๑ วัดบรมนิวาส ทรงสร้างแต่ยังทรงผนวช เพื่อจะเป็นที่ประทับ
สำหรับพระอิริยาบถ เคยเรียกว่าวัดนอก ครั้นถวายเป็นพระอารามหลวง
ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทาน
นามว่า วัดบรมนิวาส

๒ วัดโสมนัสวิหาร ทรงสร้างเมื่อขลุ พ.ศ. ๒๓๘๖ วัตถุประสงค์พระ
ราชทานสมเด็จพระนางโสมนัสวัฒนาวดี ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อขลุ
พ.ศ. ๒๓๘๕

๓ วัดปทุมวนาราม ทรงสร้างเมื่อขลุ พ.ศ. ๒๔๐๐ พระราช
ทานเป็นวัดของสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี

๔ วัดราชประดิษฐ์ สถิตมหาสีมาราม ทรงสร้างเมื่อขลุ
พ.ศ. ๒๔๐๗ ภายพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ซึ่งที่ ทรงพระราชอุทิศ
เฉพาะพระสงฆ์คณะธรรมยุติกา โดยได้เป็นศิษยานุศิษย์ศึกษาตามลัทธิ
ธรรม ซึ่งพระองค์ได้ทรงเริ่มริษาระตกแต่งตั้งตำราขึ้น ถึงรัชกาลที่ ๕
ได้โปรดให้แบ่งพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไป
บรรจุไว้ในพระพุทธรูปอันเป็นที่สักการบูชาในวัดราชประดิษฐ์นี้ด้วย

การที่บรรจพระบรมอิฐเป็นกระแสรบสิ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ทรงพระราชดำริว่า พระบรมอิฐสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๓ รัชกาลก่อน ซึ่งเป็นส่วนของพระเจ้าลูกเธอในรัชกาลนั้น ๆ ไ้พระราชทานไป เมื่อเจ้านายสิ้นพระชนม์ไม่มีผู้จะพิทักษ์รักษา ไ้เชิญกลับมารักษาไว้เป็นของหลวงมิอยู่ ควรจะประดิษฐานไว้ให้มหาชนกระทำสักการบูชาแลบำเพ็ญกุศลสนองพระเดชพระคุณได้โดยง่าย จึงโปรดให้บรรจพระบรมอิฐในกล่องศิลา แล้วเชิญพระบรมอิฐพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไปบรรจุไว้ที่พระพุทธรูปอาสน์พระประธานในพระอุโบสถวัดพระเชตุพน พระบรมอิฐพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย บรรจุไว้ที่พระพุทธรูปอาสน์พระประธานในพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม พระบรมอิฐพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บรรจุไว้ที่พระพุทธรูปอาสน์พระประธานในพระอุโบสถวัดราชโอรส แลมีรับสั่งไว้ว่าให้บรรจพระบรมอิฐของพระองค์ทั่วราชอาณาจักรประดิษฐานอย่างเดียวกัน

๕ วัดมณฑุกุญชรีย์ ทรงก่อกุญชรีย์เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๖ แต่แรกพระราชทานนามว่าวัดมณฑุกุญชรีย์ คนทั้งหลายเห็นพ้องกับพระปรมาภิไธยไม่ใคร่กล้าเรียกนามวัด จึงทรงขนานนามใหม่ว่า วัดพระนามขัญชรีย์ แลมีรับสั่งไว้ว่า ถ้าถึงรัชกาลหลังให้เปลี่ยนนามเป็นวัดมณฑุกุญชรีย์ตามเดิม ถึงรัชกาลที่ ๕ จึงโปรดให้เปลี่ยนนามตามกระแสรบสิ่ง

พระอารามหลวงในกรุง ฯ ที่เคหะทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ คือ

๑ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

โปรดให้สมเด็จพระมณฑปออกไปตั้งบ้านนอกแล
บ้านนอก ทำพนักศิลาล้อมทั้ง ๒ ชั้น สร้างประตูชุมมณฑปประตู
กระเบื้องที่ชั้นโถง ๖ ประตู แล้วสร้างพระระเบียงวัดตรงบ้านสักฐาน
ทักษิณที่คอกใหม่ นั้น คอกเป็นคอกขยายออกไปตั้งบ้านนอกแลบ้าน
นอก ทางบ้านนอกทำประตูชุมมณฑป ประตูกระเบื้องที่พระ
ระเบียง และมีพลับพลาเปลื้องเครื่องอยู่ข้างประตูข้างละหลัง ทางบ้าน
นอกทำประตูหลังคาศรีมูข มีพลับพลาเปลื้องเครื่องข้างเหนือประตู
หลัง ๓

บนลานทักษิณพระมณฑปที่คอกใหม่ ทางบ้านนอกสร้างปราสาท
ยอดปราสาทองค์ ๑ ประตูกระเบื้องทั้งฝาผนังแลยอดปราสาท พระราชทาน
นามว่าพระพุทธปราสาท (คือปราสาทพระเทพยกรเศวต) ทรง
ก่อกุฎีเมื่อเดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๖๘ เติมทรงพระราช
ดำริให้เป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต แต่เมื่อสร้างจนแล้วเห็นไม่
พอที่จะทำการพระราชพิธีต่าง ๆ จึงไม่ใ้เชิญพระแก้วมรกตมาตั้งทรง
พระราชดำริไว้แต่เดิม

ทางบ้านนอกพระมณฑปนั้น โปรดให้สร้างเจดีย์ตามแบบพระ
มหาสถูปในวัดพระศรีสรรเพชญ์อยู่ตรงกลางองค์ ๑ ทรงก่อกุฎีเมื่อเดือน ๖
แรม ๓๓ ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๖๘ ทรงขนานนามว่าพระศรีรัตนเจดีย์
(แต่พระประตูกระเบื้องที่ชั้นโถงในรัชกาลที่ ๕)

พระมณฑปของเดิมซึ่งสร้างเมื่อรัชกาลที่ ๑ นั้น โปรดให้ซ่อมแซม
เครื่องบนใหม่ แลพินช่างในพระมณฑปเดิมคาคแผ่นเงิน โปรดให้सान
เป็นลือเงินปูแทน

ที่มณฑปพระระเบียงข้างหน้าพระอุโบสถโปรดให้สร้างมณฑปยอศปรางค์
หลัง ๑ เป็นที่ประดิษฐานพระเจดีย์โยธาณ ซึ่งเชิญลงมาแต่เมืองเหนือ
ข้างหน้ามณฑปนั้นลงมาสร้างหอพระยอศปรางค์อีกหลัง ๑ เป็นที่ประดิษ
ฐานพระคันธารราษฎร์ (แต่การประดิษกระเบื้องทำค่อเมื่อในรัชกาลที่ ๕)
แล้วโปรดให้ทำแทนปูแผ่นมะนิงคศิลาของสมเด็จพระร่วงไว้ข้างหน้าหอพระนั้น

ทางด้านใต้พระอุโบสถโปรดให้สร้างหอรุณังใหม่ (เข้าใจว่าตรง
ที่หอรุณังเดิม)

ข้างหลังพระอุโบสถโปรดให้สร้างมณฑปยอศปรางค์ประดิษกระเบื้อง
เป็นที่ประดิษฐานพระปรางค์ของโยธาณ พระราชทานนามว่า พระโพธิ
ธาคพิมาน แลสร้างหอพระข้างละหลัง หลังข้างเหนือเป็นที่ไว้พระพุทธร
รูปปางต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินครั้ง
กรุงเก่า พระราชทานนามว่า หอราชกรมานุสร ฝ่ายข้างในโปรดให้
พระอาจารย์อิน วิศวราชบรรณ เขียนเรื่องพระราชพงศาวดารครั้งกรุงศรี
อยุธยา หอข้างใต้เป็นที่ไว้พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ทรงพระราชอุทิศถวาย
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในกรุงรัตนโกสินทร์ พระราชทานนามว่า หอราชพง
ศานุสร โปรดให้พระอาจารย์อินเขียนเรื่องพระราชพงศาวดารกรุงรัตน
โกสินทร์

๑ เรียกกันว่า ขรัวอินโข่ง เป็นช่างเขียนภาพไม่มีตัวสัวในสมัยนั้น

พระอุโบสถนั้น โปรดให้ซ่อมตัวไม้เครื่องบนแลเขียนภาพที่ฝาผนังใหม่ แต่ภาพเรื่องมารผจญที่านห่มกลองข้างหน้านั้นคงของเดิมไว้ หากได้เขียนใหม่ไม่ พ้นพระอุโบสถเดิมอยู่แต่ทองเหลืองโปรดให้หล่อเป็นแผ่นอิฐทองเหลืองปูใหม่

ยังมีการอื่น ๆ ที่ได้ทรงสถาปนาในวัดพระศรีรัตนศาสดารามอีกหลายอย่าง ซึ่งยังไม่ทราบรายการแน่

๒ วัดบวรนิเวศ

วัดบวรนิเวศทรงบูรณะมาแต่เมื่อทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ คือเชิญพระชินสีห์มาไว้ในพระอุโบสถ แลสร้างพระเจดีย์หลังพระอุโบสถเป็นต้น ด้วยเสด็จประทับอยู่วัดนั้นหลายปี แลทรงสร้างเพิ่มเติมต่อมาในรัชกาลที่ ๔ อีกก็มาก มีของที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างมากกว่าที่กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพย์ได้ทรงสร้างไว้แต่เดิม

๓ วัดพระเชตุพน

เมื่อขลุ พ.ศ. ๒๓๘๖ โปรดให้ถ่ายอย่างพระเจดีย์ วัดสวนหลวง สยสวรรคที่ทรงเก่ามาสร้างในวัดพระเชตุพน เป็นพระเจดีย์ประจำรัชกาลที่ ๔ องค์ ๓ ประดับกระเบื้องทองคำ แลโปรดให้ต่อพระระเบียงที่ล้อมพระเจดีย์ ๓ องค์ ของเดิมขยายออกไปทางด้านตะวันตก ล้อมพระเจดีย์ที่ทรงสร้างใหม่ไว้ในบริเวณเดียวกันด้วย

เมื่อทรงสร้างพระเจดีย์นั้นได้มรณสังเวยว่า ต่อไปในรัชกาลหลัง
อย่างไร้เขาเป็นแบบอย่างที่จะต้องสร้างพระเจดีย์ประจำรัชกาลในวัดพระ
เชตุพนต่อไปเลย เพราะสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรง & รัชกาลแต่แรกนั้น
ได้เคยทรงเห็นกันทั้ง & พระองค์ ผิดกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น
ด้วยเหตุนี้จึงมีได้ทรงสร้างเพิ่มเติมในรัชกาลหลังต่อมา

ที่ในพระอุโบสถนั้นโปรดให้เชิญพระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไปบรรจุไว้ที่พระพุทธรูปอัน ให้มหาชนได้กระทำสัก
การบูชา

๔ วัดมหาธาตุ

วัดมหาธาตุพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์
ใหม่ทั้งพระอาราม การยังไม่เสร็จในรัชกาลที่ & พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์ต่อมาจนสำเร็จ โปรดให้เชิญ
รูปสมเด็จพระสังฆราช สุก ญาณสังวร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวโปรดให้หล่อไว้ แห่งภาคพระภาคไปไว้ในพระวิหารวัดมหาธาตุ
แล้วโปรดให้สร้างพระวิหารน้อยขึ้นที่ตรงพระตำหนักซึ่งเสด็จประทับเมื่อ
แรกทรงผนวช อยู่ที่ริมถนนไฟกลางกาดหลัง ๑ มีกำแพงแก้วเป็นบริเวณรอบ

๕ วัดชนะสงคราม

วัดชนะสงคราม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ปฏิสังขรณ์คราวเดียวกับวัดมหาธาตุ การก็ยังค้างอยู่ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิสังขรณ์ต่อมาจนสำเร็จ

๖ วัดสุทัศน์เทพวราราม

วัดสุทัศน์เทพวราราม โปรดให้สร้างพระพุทธรูปมีพระอัสติศาภ
นั่งล้อมทวารในพระอุโบสถ แลโปรดให้เชิญพระศาสดาจากวัดพระท่ามาไว้
วัดสุทัศน์ฯ ประดิษฐานไว้ที่หน้าพระอุโบสถ ตั้งแต่ขลุ พ.ศ. ๒๓๘๖
จนขลุ พ.ศ. ๒๔๐๗ จึงได้ย้ายไปไว้วัดขลุเวศ แลโปรดให้สร้าง
ศาลาถนอผ้าแพ่งข้างหน้าวัด ๔ หลัง

๗ วัดสระเกศ

วัดสระเกศ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างพระ
เจดีย์องค์ ๓ จะให้เป็นพระเจดีย์ใหญ่อย่างภูเขาทองทกรุงเก่า แต่ตรงที่
สร้างเป็นชายคลองมหานาคแผ่นดินอ่อน กะพระเจดีย์ขึ้นไปพอน้ำหนัก
มากก็ทรุดลงทุกครั้งแก้ไขไม่หาย จึงต้องหยุดการสร้างพระเจดีย์นั้นค้าง
อยู่เพียงฐานมาแต่รัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวโปรดให้พระยาศรัพพฉน แพ (บุตรของสมเด็จพระยาบรมมหา
พิไชยญาติ ซึ่งเป็นผู้สร้างพระเจดีย์นั้นเมื่อรัชกาลที่ ๓) เป็นแม่กอง
ให้พระยาราชสงครามเป็นนายช่าง ซ่อมแปลงพระเจดีย์ที่ค้างอยู่นั้นทำ
เป็นภูเขาแลสร้างพระเจดีย์ไว้บนยอด มีบันไดเวียนทางขึ้นไปได้ถึงพระ
เจดีย์ ๒ ทาง พระราชทานนามว่าบรมบรรพต แลโปรดให้สร้างพระระเียบง
รอบพระอุโบสถ ซึ่งทำค้างมาแต่รัชกาลที่ ๓ ให้สำเร็จบริบูรณ์

๘ วัดมหาพฤฒาราม

เมื่อขลุคลองผดุงกรุงเกษม คลองผ่านไ้ทางหน้าวัดตะเคียน
เป็นวัดโบราณ จึงทรงพระราชดำริโปรดให้กรมหมื่นนรินทร์ภักดี

เป็นแม่กองทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งพระอาราม พระอุโบสถวิหาร
ของเดิมก่อสร้างใหม่ แลเดิมมีพระปรารค์ ๔ องค์อยู่ระหว่างพระ
อุโบสถกับพระวิหาร ก็โปรดให้ก่อครอบใหม่ให้ใหญ่ขึ้น ทรงพระราช
อุทิศบูชาพระพุทธรูปเจ้าทั้ง ๔ พระองค์ แล้วพระราชทานนามพระอารามว่า
วัดมหาพฤฒาราม แลขณะเมื่อทรงเริ่มการปฏิสังขรณ์นั้น พระอาจารย์
แก้วผู้เป็นเจ้าอธิการมีอายุได้ ๑๐๗ ปี มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์ทรง
เลื่อมใส จึงทรงตั้งเป็นราชาคณะที่พระมหาพฤฒาจารย์ด้วย

๕ วัดปทุมคงคา

วัดปทุมคงคา พระยาสวัสดิวาริไกรได้รับพระราชทานพระราชนุญาต
ปฏิสังขรณ์เมื่อรัชกาลที่ ๓ การค้างอยู่ ถึงรัชกาลที่ ๔ พระยา
พิศาลศุภผล ท่าน ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตปฏิสังขรณ์ต่อ
ไป พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงช่วยในส่วน
ปฏิสังขรณ์พระประธานที่ในพระอุโบสถ โปรดให้กรมขุนราชสีหวิกรม
เป็นนายช่าง แก้วพระประธานเป็นพระทรงเครื่องต้น แล้วยกพุทธอาสน์
ให้สูงขึ้น แลเสริมฐานซุกซอกออกมาทำเทวรูปถือดอกไม้มงคลเงิน ๒ องค์

๑๐ วัดราชาธิวาส

วัดสมอราย ได้เริ่มทรงปฏิสังขรณ์มาแต่ยังทรงผนวช ครั้นเสด็จ
ประทับอยู่เมื่อก่อนจะเสด็จมาประทับวัดบวรนิเวศ ถึงในรัชกาลที่ ๔ โปรด
ให้พระยาเพชรพิไชย หนุ เมื่อยังเป็นพระยาสาทรพ่ายเป็นแม่กองทำ
การบูรณะปฏิสังขรณ์แล้วมา คือต่อมุขขวางข้างหน้าและหลังพระอุโบสถ

สร้างพระเจดีย์ขึ้นข้างหลังพระอุโบสถ สร้างเสนาสนะใหม่ แลสร้างเมรุ
 อยู่นกขาคาลาบริเวณสำหรับทำการปลงศพขึ้นข้างหน้าพระอาราม พระราช
 ทานนามพระอารามใหม่ว่า วัดราชาธิวาส

๑๑ วัดอรุณราชวราราม

วัดอรุณ ฯ เดิมมีนามว่า วัดอรุณราชอาราม ทรงแก้เป็นวัดอรุณ
 ราชวราราม แลทรงบูรณะปฏิสังขรณ์หลายอย่าง คือโปรดให้เชิญพระ
 ยรมธิ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปบรรจุที่พระพุทธรูป
 ในพระอุโบสถ ให้มหาชนได้สักการบูชา

แลที่พระอุโบสถนั้น โปรดให้สร้างชุกชอกคปราสาทขึ้นริมผนังทั้ง
 ด้านหน้าด้านหลังพระอุโบสถ ด้านหน้าสำหรับประดิษฐานพระพุทธรูป
 ฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ด้านหลัง
 สำหรับประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัว กับพระพุทธรูปฉลองพระองค์ส่วนพระองค์เอง (การประดิษฐาน
 พระพุทธรูปข้างอยู่ ไต่ประดิษฐานพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระบาท
 สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อในรัชกาลที่ ๕) อนึ่งเดิมประดิษ
 ษฐานกระเบื้องเคลือบเป็นลายดอกไม้ร่วงแต่ที่ฝาผนังข้างนอกพระอุโบสถ
 โปรดให้ประดับเพิ่มเติมก่อออกมาจนเสารายรอบพระอุโบสถ

ที่พระวิหาร เก็บฝาไม้ไต่ประดิษฐานกระเบื้อง โปรดให้ประดับใหม่
 ทั้งหลัง

๑๒ วัดกัลยาณมิตร

วัดกัลยาณมิตรทรงสร้างหอไตรหลัง ๑ สร้างตรงที่ซึ่งสมเด็จพระ
 พระโอรส กรมพระศรีสวางควัฒน วรขัตติยราชนารี เมื่อครั้งทรง
 เป็นราชธานี

๑๓ วัดบุปผาราม

วัดคอกไม้ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ กษัตริย์
 พระยาพิชัยสงคราม บรมราชินี ทรงช่วยในส่วนพระอุโบสถ แล้ว
 พระราชทานนามว่า วัดบุปผาราม

๑๔ วัดโมลีโลก

วัดโมลีโลก ทรงปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งพระอาราม อันพระเจ้า
 เติมของสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ซึ่งขอไปปลูกถวายเป็นกุฏิ
 เจ้าอาวาสวัดโมลีโลกเมื่อเสด็จสวรรคตนั้น โปรดให้ย้ายไปปลูกที่วัด
 เขมาภิรตาราม อันเป็นวัดซึ่งสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ ฯ ทรงบูรณะปฏิ
 สังขรณ์ โปรดให้สร้างกุฏิถวายเจ้าอาวาสวัดโมลีโลกทั้งหมด แทน
 พระตำหนักที่รื้อย้ายไปนั้น

๑๕ วัดหงส์รัตนาราม

วัดนี้เดิมชื่อว่าวัดเจ้าขรรค์ แล้วเปลี่ยนมาเป็นวัดหงส์รัตนาราม
 สมเด็จพระศรีสุริเยนทรา บรมราชินี ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ด้วยเงินกวัด
 เขมาภิรตาราม ถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
 ทรงรับปฏิสังขรณ์วัดเขมา ฯ โปรดให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงปฏิสังขรณ์วัดหงส์ การยังไม่แล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า
เจ้าอยู่หัวสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรง
ปฏิสังขรณ์ต่อมาจนสำเร็จ พระราชทานนามว่า วัดหงส์รัตนาราม

๑๖ วัดราชสิทธิาราม

วัดราชสิทธิาราม ทรงสร้างพระเจดีย์ทรงเครื่องข้างหน้าพระ
อาราม ๒ องค์ องค์ ๑ ทรงชานนามว่า พระศรีรัตนเจดีย์ ชุกติ
ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อีกองค์ ๑ ทรงชาน
นามว่า พระศรีจุฬามณีเจดีย์ เป็นส่วนของพระองค์เอง เหตุด้วยได้
ทรงศึกษาในสำนักสมเด็จพระสังฆราช สกล เมื่อยังเป็นพระญาณ
สังวรเถรอยู่วัดราชสิทธิ ๓ นั้น ทั้ง ๒ พระองค์

๑๗ วัดหิรัญบุรี

เดิมชื่อวัดน้อยบางไส้ไก่ เจ้าขรัวเงินพระบิดาของสมเด็จพระศรี
สุริเยนทราบรมราชินี ได้ทรงสถาปนาไว้เมื่อครั้งกรุงธนบุรี โปรดให้
พระยาสิทธิราชเทศาภิบาลเป็นแม่กองทำการปฏิสังขรณ์ทั้งพระอาราม แล้ว
พระราชทานนามว่า วัดหิรัญบุรี

๑๘ วัดราชโอรส

วัดราชโอรส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
สร้างวัดจอมทองของโบราณไว้เมื่อรัชกาลที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๕ พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เชิญพระบรมอัฐิพระบาท

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ไปบรรจุไว้ที่พระพุทธรูปในพระอุโบสถ
ใหม่หาชนได้สักการบูชา แลโปรดให้ปฏิสังขรณ์วิหารโถงที่ประดิษฐาน
พระสีตลารถของ โยธาณอยู่ที่ริมคลอง กบศาลารายที่ริมคลองรวม
๒ หลัง

๑๙ วัดวงศมุลวิหาร

วัดใหม่ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงสร้างขึ้นข้างหลังวัง (คือบริเวณ
ทวารการกระทรวงทหารเรือทุกวันนี้ เป็นพระนิเวศน์เดิมของพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จประทับเมื่อครั้งกรุงธนบุรี ใน
รัชกาลที่ ๑ เมื่อโปรดให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
เสด็จไปประทับที่พระราชวังเดิม จึงพระราชทานพระนิเวศน์เดิมให้กรม
พระราชวังรวบรวมหาเสนาณรงค์ไปประทับ ถึงรัชกาลที่ ๒ กรมพระราชวัง
รวบรวมหาเสนาณรงค์ โปรดให้กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ซึ่งเป็นลูกเธอพระองค์
ใหญ่ประทับต่อมา จึงได้ทรงสร้างวัดขึ้นข้างหลังวัง) แต่สร้างค้างอยู่
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้กรมหมื่นอนันต
การฤทธิ ซึ่งได้ประทับอยู่ที่วังนั้นต่อมา เป็นแม่กองสร้างวัดใหม่จนแล้ว
พระราชทานนามว่า วัดวงศมุลวิหาร

๒๐ วัดชินวราราม

สมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรสได้ทรงสร้างวัดในคลองมอญวัด ๓
สำหรับจะเป็นที่ประทับสำราญพระอิริยาบถ ได้ทรงสร้างพร้อมกันเมื่อ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวัดบรมนิวาส ทรง

รลกกตงพระคณของสมเด็จกรมพระปรมาณชิต ๑ จึงไปรคให้สร้างพระ
เจดยชน ๒ องค์ แลไปรคให้เขียนฝาผนังข้างในพระอุโบสถพระราชทาน
เพิ่มเติม แล้วยพระราชทานนามว่า วัดชินนรสาราม

๒๑ วัดศรีสุदारาม

วัดชีปะขาว ในคลองบางกอกน้อย เป็นวัดโบราณ สมเด็จเจ้าฟ้า
กรมพระศรีสัการักษ์ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์เมื่อรัชกาลที่ ๓ นานมาแล้วเขา
คดงพงเขาไปทกที่จนถึงหน้าพระอุโบสถ พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว จึงไปรคให้เจ้าพระยามุขมนตรีเป็นแม่กอง สร้างพระอุโบสถ
ใหม่ย้ายเขาไปให้พันอัตราย แลให้ลงเขอนกนทนาเขา แล้วยพระ
ราชทานนามพระอารามว่า วัดศรีสุदारาม

๒๒ วัดบวรมงคล

วัดนี้ เดิมชื่อวัดลางชย อยู่ริมแม่น้ำผดงตะวันตก กรมพระราชวังบวร
มหาเสนาณรักษ์ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ในรัชกาลที่ ๒ ได้พระราชทานนาม
ว่า วัดบวรมงคล ถึงรัชกาลที่ ๕ ซ้ำรคทรคไทรมทั้งพระอาราม จึง
ไปรคให้พระองค์เจ้าโย ลูกเลอในกรมพระราชวังบวรพระขงคณ เป็น
แม่กองปฏิสังขรณ์ทั้งพระอาราม

วัดหัวเมือง แขวงจังหวัดนนทบุรี

๒๓ วัดไชยพฤกษมาลา

วัดไชยพฤกษ เป็นวัดโบราณร้างอยู่ เมื่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์
พระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยไปรคให้ รอฮูมาสร้างกำแพง

พระนกร ตอนทรงพระองค์ทรงเป็นนายบ้าน ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ ทรงสร้าง
 วัดไชยพุกกษัยไชยยังไม่สำเร็จ มีรับสั่งให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว แต่ยังไม่ได้ทรงผนวชเป็นแม่กองทำเช่นการหลวง การ
 ว่างอยู่ตลอดรัชกาลที่ ๓ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงผนวช ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่น
 มเหศวรศิววิลาสเป็นแม่กองสร้างต่อมา พระราชทานนามว่า วัด
 ไชยพุกกษัยมาลา (การสำเร็จบริบูรณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๕)

๒๔ วัดเขมาภิรตาราม

วัดเขมาเป็นวัดโบราณ สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี ทรง
 บวชพระปฏิสังขรณ์เมื่อรัชกาลที่ ๒ ครั้นนานมาข้าราชการกรมไป ถึง
 รัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้กรมหมื่นมนตรีกษา ซึ่งเป็นพระโอรสเจ้าฟ้า
 กรมหลวงพิทักษมนตรี เป็นแม่กองทำการบูรณะปฏิสังขรณ์ต่อมา คือ
 โปรดให้ถ่ายอย่างพระเจดีย์ทิวทิศรอบโยชยา (คือวัดเค็ม) ในกรุง
 เก่ามาสร้างข้างหลังพระอุโบสถ สูง ๑๕ วา มีพระเจดีย์น้อยประจำทิศ
 ๔ องค์

ที่ในพระอุโบสถ โปรดให้สร้างพระพุทธรูปมีพระอสีตสาวกแลเขียน
 ฝาผนังทำบานประตูหน้าต่างใหม่

สร้างกำแพงแก้วรอบพระอุโบสถ แลสร้างการเปรียญ
 ศาลาทรงปรางค์บริบูรณ์ทั้งพระอาราม

โปรดให้ย้ายพระตำหนักของสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ ฯ ซึ่งถวายเป็น
ไว้ในวัดโมลีโลก มาปลูกเป็นเสนาสนสำหรับเจ้าอาวาสวัดเขมา แล้ว
พระราชทานนามพระอาราม ว่าวัดเขมาภิรตาราม

๒๕ วัดเฉลิมพระเกียรติ

วัดเฉลิมพระเกียรติใน พระบาทสมเด็จพระ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
โปรดให้สร้างที่จวนเดิมของพระยานนทบุรี ซึ่งเช่นพระชนกสมเด็จพระ
พระศรีสุลาไลย พระพันยหหลวง การยังค้างอยู่ พระบาทสมเด็จพระ ฯ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างต่อมา เป็นการทรงสนองพระเดช
พระคุณในพระบาทสมเด็จพระ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เจ้าพระยา
ทิพากรวงศ์เป็นแม่กองการบูรณะจนสำเร็จทั้งพระอาราม

แขวงจังหวัดสมุทรปราการ

๒๖ พระสมุทรเจดีย์

พระสมุทรเจดีย์นั้นในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างเป็นพระเจดีย์ไม้สิบสอง
สูง ๓๓ วา ๓ ศอกอยู่กลางเกาะ มีศาลาสีทึบ ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อ
บวช พ.ศ. ๒๔๐๓ โปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นแม่กอง พระยา
มหากรรณิกร พระอมรมหาเทศ เป็นนายงารทำการบูรณะปฏิสังขรณ์
ให้ทิศซอกศาลาถมขยายเกาะให้กว้างออกไป แล้วถ่ายแบบพระเจดีย์
กลมที่กรุงเก่ามาสร้างสวมพระเจดีย์ไม้สิบสองของเก่าฐานกว้าง ๓๐ วา
สูง ๒๐ วา ทำกำแพงและศาลารายสีทึบ สร้างพระวิหารหลวงข้าง

กำนไต่พระเจดีย์หลัง ๓ สร้างหอระฆังข้างหน้าพระวิหารหลวงแลสร้าง
 วิหารน้อยข้างเหนือพระเจดีย์ ๒ หลังเป็นถ้ำสำหรับรับรายฎีกาพระพุทธรูป
 แลวก่อกระดางปลูกพระศรีมหาโพธิ ซึ่งทรงเพาะเมล็ดศพรอดพระศรี
 มหาโพธิที่โคมาแต่เมืองพทลคยา ทขอยเกาะนน ให้ทำเขอนแลคั้น
 บันไต่คิลาก่อเรือนไฟแลหลังสำหรับปลูกเรือรายรอบทั้งเกาะ การทสร้าง
 สิ้นเงินหลวง ๒๓,๒๔๒ บาท เงินผู้ศรัทธาเวียราย ๓,๕๐๒ บาท รวม
 ทั้งสิ้นเป็นเงิน ๒๔,๗๔๔ บาท แต่ของหลวงที่จ่ายไม่ได้คิด

(การททรงบูรณะปฏิสังขรณ์พระสมุทเจดีย์ ปราบกฏกระแสด

พระราชดำริห์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในประกาศว่า
 เมอรัชกาลที่ ๒ ครังสร้างขอมนารายณ์ปราบศึก ข้อมพระกาล
 ข้อมพระโคนไชย แลข้อมเฉลือสมุทนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เลิศหล้านภาลัยเสด็จลงไปพระราชทานพระกฐินที่เมืองสมุทปราการเมื่อ
 ยมะแม พ.ศ. ๒๓๖๑ ทอดพระเนตรเห็นเกาะน้อยอยู่ข้างเหนือข้อม
 เฉลือสมุทเกาะ ๓ จึงทรงพระราชดำริห์สร้างพระมหาสถูปบนทเกาะนั้น
 สักองค์ ๓ เพื่อจะเสด็จให้เห็นว่า การททรงสร้างข้อมปราการที่เมือง
 สมุทปราการชน เพื่อจะรักษาพระพุทธศาสนา จึงมีพระราชโองการ
 ดำรัสสั่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมอขังดำรงพระยศ
 เป็นพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กยสมเด็จพระเจ้าพระยาบรม
 มหาปรยุรวงศ์ เมอขังเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ให้เป็นแม่กองจัดการ
 ข้างเรือลูกค้าขนคิลามาอมทเกาะนั้นให้แน่นหนามั่นคง ครันการถม

ศิลาเสร็จแล้ว จึงโปรดให้กรมพระราชวังบวรมหาดคีฬเสพย์ แต่ย้ง
 คำรงพระยศเป็นกรมหมื่นคีฬเสพย์ คีฬอย่างพระเจคยทสร้างถววย
 ทอทพระเนตร ทรงแก้ไขทว้อย่างจนพอพระราชหฤทัยแล้ว แต่ย้งหาได้
 ลงมือสร้างไม่ ทว้ยทรงพระราชดำริหว่าทคินพงฉมใหม่เกรงจะทรวค
 จรรยไว้ให้ทคินอยู่ทว่เสยก่อน เป็นแต่ทรงขนานนามพระเจคยไว้ว่า
 พระสมทเจคย การค้ำงอยู่เพียงนนักสนรัชกาลท ๒ ถึงรัชกาลท ๓
 โปรดให้สร้างข้อมปรากการทยงค้ำงอยู่ให้สำเร็จ แลให้สร้างข้อมนาคราช
 ขนทเมืองสมทปรากการทางฝั่งทวันคค สร้างข้อมคงกระพนขนทค้ายล
 ยางจะเกรง สร้างข้อมคทรเพรวขนทปากคลองบางปลากจรวม ๓ ข้อม
 ครนถึงขกัญ พ.ศ. ๒๓๗๐ จึงโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประบรมวงศ์
 เมอยงเป็นเจ้าพระยาพระคลัง เป็นแม่กองสร้างพระสมทเจคยขน
 ตามกระเสพระราชดำริให้ในพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 เป็นพระเจคยรูปไม้สิบสอง (อย่างพระเจคยทวคพระเชคพน) ขนทย
 ค้าลา ๔ หลัง พอสร้างพระเจคยเสร็จแล้ว คนทงหลายก็พากันไปบูชา
 เป็นถาวรณชคตฤกษ์ประจำในเคอน ๑๓ แรม ๘ ค่ำเสมอมาไม้ชาค แล
 พระสมทเจคยขนทอมาถงรัชกาลท ๕ โปรดให้สร้างค้ำลาข้างเหนอ
 พระเจคยเพิ่มเติมขนอกหลัง ๑)

๒๗) วัดเกาะสีชัง

เมื่อเสด็จประพาสทเกาะสีชัง ทรงพระราชดำริทให้เจ้าพระยา
 ทิพากรวงศ์เป็นแม่ กองสร้างวัดพระราชทานสำหรับพวกชาวเกาะจะได้

ประพุกติภิกขุในพระศาสนาวัต ๑ สร้างพระอุโบสถก่ออิฐถือปูนบนเนินเขา
ข้างปลายแหลมด้านตะวันออก ที่เชิงเนินสร้างการเปรียญแลกุฏิสงฆ์
เป็นเครื่องไม้ครบทั้งวัด

(วัฒนย้ายไปสร้างใหม่ที่ไรบนทางเหนือเกาะ พระราชทานนามว่า
วัดจุฑาทิคนครธรรมสภาาราม ฯ เมื่อในรัชกาลที่ ๕)

จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๒๘ วัดสุวรรณดาราราม

วัดสุวรรณดาราราม เป็นวัดของสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ต้น
พระบรมราชจักรวงศ์ ได้ทรงสถาปนาไว้เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี
เป็นวัดร้างมาแต่เสียกรุงเก่า ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ พระบาท
สมเด็จพระ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ทรงพระราชวังบรมมหาสุ
สิงหนาท ทรงสถาปนาให้คืนกัมพระสงฆ์อยู่อย่างเดิม ถึงรัชกาลที่ ๓
พระบาทสมเด็จพระ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปฏิสังขรณ์ แลโปรด
ให้สร้างการเปรียญเสนาสน์ใหม่ ในรัชกาลที่ ๔ ก็ทรงสร้างเพิ่มเติม
อีกหลายอย่าง คือ

สร้างพระเจดีย์ใหญ่สำหรับพระอารามองค์ ๑

สร้างพระวิหารหลวงหน้าพระเจดีย์หลัง ๑ โปรดให้จำลองรูป

พระแก้วมรกตขยายส่วนให้ใหญ่ สร้างเป็นพระประธานในพระวิหารหลวง
(พระวิหารหลวงมาสำเร็จในรัชกาลที่ ๕)

สร้างศาลาโรงทองใหม่หลัง ๓ แลกว่ากำแพงแก้วล้อมรอบบริเวณ
พระอุโบสถแลพระวิหาร

โปรดให้ขุดคลองแต่คลองมะขามเรียงผ่านวัดสุวรรณไป ออกลำน้ำ
ขื่อน้ำพระนคร ให้เส้นทางเรือไปมาถึงวัดได้สะดวก

นามพระอารามนั้นเดิมเรียกในราชการว่า วัดสุวรรณการาม
ทรงพระราชดำริว่าความยิ่งเคลือบคลุม จึงทรงแก่นามพระอาราม
เป็นวัดสุวรรณการาม เพราะที่ในพระอุโบสถเพดานมีท้าวทองจำหลัก
(เหมือนท้าวพระศรีรัตนศาสดาราม) ทำไว้แต่รัชกาลที่ ๓

๒๕ วัดพระเจ้าพนัญเชิง

พระพุทธรูปพระเจ้าพนัญเชิงชำรุดราวอยู่ ทรงพระราชดำริว่า
วัดพระเจ้าพนัญเชิง พระบรมพยุขในพระบรมราชจักรวงศ์ได้เคยบูรณะ
ปฏิสังขรณ์มาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี จึงโปรดให้ปฏิสังขรณ์
แล้วลงรักยัดทองใหม่ทั้งพระองค์

๓๐ วัดขุนยวน

เมื่อครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่
ได้เสด็จขึ้นไปประพาสที่กรุงเก่าแก่ง ๆ ในสมัยนั้นวัดขุนยวนยังเป็น
วัดร้าง มีขลุ่ยส่งแก่พระธรรมราชา คัม วัดศาลาปูน ซึ่งเป็นเจ้าคณะ
สังฆมณฑลเก่า จะชงประทักษิณที่วัดขุนยวน พระธรรมราชา คัม
ถวายอนุญาตแลจัดการทั้งปวงถวายตามพระประสงค์ ได้โปรดให้ปลูก
ตำหนักขึ้นในวัดนั้น แลทรงปฏิสังขรณ์ให้กลายเป็นวัดมีพระสงฆ์ชง
แต่ก่อน

๓๑ วัดเสนาสนาราม

วัดเสนาสน์ เป็นวัดโบราณ เดิมชื่อว่าวัดเสื่อ เมื่อขยายเขต
 วังจันทร์เกษมในครั้งกรุงเก่า เห็นจะเป็นเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระ
 นารายณ์ วัดเสื่ออยู่ในเขตกำแพงวังจึงเป็นวัดไม่มีพระสงฆ์ตลอดสมัย
 ครั้งกรุงเก่า แล้วเลยร้างอยู่กยวงจันทร์ ๆ ทั่วยกกัน จนถึงรัชกาล
 ที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงสร้างวังจันทร์
 เกษม แลพระนารายณ์ราชินีเวศน์ มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างวัด
 เป็นผาติกรรมถ้ายพระราชวังเมืองลพบุรี ซึ่งสมเด็จพระนารายณ์ได้ทรง
 พระราชอุทิศเป็นทิวสงคามสีมาไว้แล้ว จึงโปรดให้สร้างวัดเสื่อขึ้นใหม่ที่
 พระอาราม ให้เป็นวัดพระสงฆ์ธรรมยุติกาวัดแรกจะมีในจังหวัดกรุงศรี
 อโยธยา แลโปรดให้รื้อพระตำหนักเดิมที่วัดขุนยวนมาปลูกเป็นตำหนัก
 สมเด็จพระกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่เมื่อยังดำรงพระยศเป็น
 กรมหมื่นบวรวิชัยสุนทรนั้นด้วย แล้วพระราชทานนามพระอารามว่า
 วัดเสนาสนาราม

๓๒ วัดขม้น

วัดขม้น เป็นวัดโบราณอยู่ในบริเวณวังจันทร์เกษมเหมือนวัดเสื่อ
 โปรดให้สร้างพระราชทานเป็นวัดของเจ้าจอมมารดาเที่ยง แต่การยังค้าง
 อยู่หาได้ทันจะนิมนต์พระสงฆ์มาอยู่ไม่

๓๓ วัดขุนแสน

วัดขุนแสนนั้น ทรงพระราชดำริว่า พระบรมพการีของพระบรมราชจักรวงศ์โตทงนิวาสฐานอยู่ไกลเคียง เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร จึงโปรดให้พระยาราชสงครามเป็นนายก่อสร้างนาอีกพระอาราม ๓ ใต้ก่อพระเจดีย์ใหญ่สวมพระเจดีย์ของเดิม แลสร้างพระวิหารหลวงยังไม่โดยยกเครื่องบนการข้างอยู่เพียงนั้น

๓๔ วัดชุมพลนิกายาราม

วัดชุมพล ๓ ที่บางปิ่น เดิมสมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสร้างในที่มูลนี้เวศน์สถานของพระพนมหลวง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้เจ้าพระยาพลเทพ หลง เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์ใหม่ทั้งพระอาราม นับในวัด ๓ ซึ่งทรงสร้างถ้ายพระนารายณ์วราชนี้เวศน์

๓๕ พระพุทธบาท

ที่พระพุทธบาทนั้นได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์หลายอย่าง คือ พระมณฑปเล็กที่สวมรอยพระพุทธบาทองค์สร้างเมื่อรัชกาลที่ ๒ ไฟไหม้มาแล้วเลยใหม่พระมณฑปนั้นย้ายไปแต่เมื่อรัชกาลที่ ๓ รัชกาลที่ ๔ จึงโปรดให้พระยาราชสงครามเป็นนายก่อสร้างเปลี่ยนใหม่ พระมณฑปใหญ่เครื่องบนชำรุด โปรด ๓ ให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติเป็นแม่กอง รื้อเครื่องบนซ่อมแซมตัวไม้ใหม่ ข้างในพระมณฑปเดิมคาดด้วยแผ่นเงินชำรุดไป โปรด ๓ ให้กรมหลวงเทเวศร์วชิรพันธ์ เป็นนายงานสานต่อเงินอยู่ใหม่

พระวิหารหลวง พระอุโบสถ ศาลาโรงธรรม คลังเครื่องพุทธ
 บูชา แด่กุฎสงฆ์ ที่ชำระกัโปรกให้ปฏิสังขรณ์ทั่วทุกแห่ง
 แลโปรดให้สร้างพระกำหนดที่ประทับในพระราชวังเดิมที่ท้ายพิณ
 คุ้ม ในการที่ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปครั้งนั้น เจ้านายแ
 ข้าราชการผู้ใหญ่มีศรัทธาสั่งสร้างสถานต่าง ๆ โดยเสด็จในกาลพระราช
 กุศลด้วยกหลายอย่าง คือ

กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์คกเก่าที่หน้าวัด
 พระพุทธบาท หลัง ๓

กรมหมนมเหศวร์ศิววิลาส ทรงซ่อมแซมสระสามเส้นทางหน้า
 สำหรับสี่ปฤษฎาศรัยแห่ง ๓

สมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ สร้างศาลาที่พักของสี่ปฤษฎ
 าศรัย เป็นเครื่องก่ออิฐถือปูน ๓ หลัง ขุดขื่อน้ำทำศาลาเครื่องไม้
 ในระยะทางชนพระบาท ตั้งแต่ทางโชมจนถึงเขาคอกหลายแห่ง สร้าง
 กุฎสงฆ์ทั่วทุกท้ายพิณ ๗ หลัง ในบริเวณพระพุทธบาทสร้างโรงธรรม
 หลัง ๑ ศาลา ๕ ห้อง หลัง ๑

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหกลาโหม บูรณะตึกเก่าที่ริมบ่อ
 โพงหลัง ๑

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ บูรณะโรงเครื่องปริมประยุกต์หลัง ๑ สร้าง
 กุฎสงฆ์ทั่วทุกท้ายพิณหลัง ๑

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนิน
 ขึ้นไปยกยอดพระมณฑปเมธียวอก พ.ศ. ๒๔๐๓

จังหวัดลพบุรี

๓๖ วัดกวีศราราม

วัดชวิต เป็นวัดโบราณอยู่ข้างใต้พระราชวังเมืองลพบุรี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้บูรณะใหม่ทั้งพระอาราม นับในจำนวนวัดซึ่งทรงสร้างถ้ายพระนารายณ์ราชนี้เวศน์จากทิวสงคามสีมา พระราชทานนามว่า วัดกวีศราราม แล้วนิมนต์พระสงฆ์สามัญญิกายมาอยู่ ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้สวดพระปริตสำหรับพระราชวัง

จังหวัดไชยนาท

๓๗ วัดธรรมามูล

วัดธรรมามูล เป็นวัดโบราณอยู่บนไหล่เขา มีพระพุทธรูปเรียกกันว่า “พระธรรมจักร” เพราะที่พระหัตถ์มีรอยสำหรับพิมพ์แผ่นขึงเป็นดวงธรรมจักร เป็นที่คนนับถือมาก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ แล้วโปรดให้พระภิกษุฐานพระพุทธรูปโบราณ ซึ่งมีผู้นำมาถวายจากเมืองนครสวรรค์นั้นไว้เป็นพระประธาน

จังหวัดนครสวรรค์

๓๘ วัดเขาบวชนาค

บนยอดเขาบวชนาค ข้างฝั่งตะวันออกใต้ปากน้ำโพธิ์ มีวัดโบราณวัด ๑ เป็นที่นับถือของชาวเมือง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ทั้งพระอุโบสถแลพระวิหาร

จังหวัดพิษณุโลก

๓๕ วัดมหาธาตุ

วัดมหาธาตุ เมืองพิษณุโลก อันเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปชินราช
พระพุทธรูปชินสีห์ แลพระศาสดา แต่เดิมมีวิหารพระพุทธรูปชินสีห์แลวิหาร
พระศาสดาปรักหักพัง จึงได้เชิญพระพุทธรูปทั้ง ๒ พระองค์นั้นลงมาไว้
ในกรุงเทพฯ แต่รัชกาลก่อน พระวิหารกตังหักพังอยู่อย่างเดิม พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้บูรณะพระวิหารนั้นขึ้นใหม่ทั้ง ๒
หลัง แล้วโปรดให้ขุดจำลองพระพุทธรูปชินสีห์แลพระศาสดาขึ้นไว้ณที่เดิม
ในวิหารนั้นด้วย

จังหวัดอุตรดิตถ์

๔๐ พระธาตุพระฝาง

พระฝาง คือพระมหาธาตุเมืองสวรรคบุรี พังลงเมื่อสมัย
พ.ศ. ๒๓๘๘ โปรดฯ ให้สร้างใหม่ให้บริบูรณ์อย่างเดิม

จังหวัดชลบุรี

๔๑ วัดบางพระ

วัดที่บางพระเป็นวัดโบราณ ราษฎรในตำบลนั้นได้อาศัยยวชเรียน
และประกอบกิจการกุศล พระอุโบสถเครื่องบนเสมหค พวกชาวบ้านไม่
สามารถจะซ่อมแซมให้ดีขึ้นได้ พระครูกันทรารักษ์ถวายพระพร
ให้ทรงทราบ จึงโปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์

พระอุโบสถวัดบางพระ เสร็จสิ้นขึ้นไป ๒ ศอกทำเครื่องบนใหม่ แด
สร้างพระเจดีย์สูง ๕ วาขึ้นข้างหลังพระอุโบสถด้วยองค์ ๓

จังหวัดระยอง

๔๒ พระเจดีย์ช่องแสมสาร

เมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลวันออก เมื่อยมะเสง พ.ศ. ๒๔๐๐
โปรดให้สร้างพระเจดีย์ขึ้นบนไหล่เขาที่แหลมเทียนช่องแสมสาร องค์ ๓
สำหรับเป็นที่หมายปากช่องให้เรือแล่นใบได้ โดยสะดวก

จังหวัดจันทบุรี

๔๓ พระเจดีย์วัดโขนานิมิตแลเขาสระบาป

ในคราวเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี เมื่อยมะเสง พ.ศ. ๒๔๐๐ นั้น
โปรดให้สร้างพระเจดีย์สูง ๘ วาไว้ที่วัดโขนานิมิตองค์ ๓ พระเจดีย์
สูง ๓ วา ที่ธารนารายณ์เขาสระบาปด้วยองค์ ๓

จังหวัดนครราชสีมา

๔๔ พระปฐมเจดีย์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่นั้น
ได้เสด็จไปนมัสการพระปฐมเจดีย์ ทรงพระราชดำริเห็นว่าพระเจดีย์
ใหญ่โตแลสถานเก่าก่อนแห่งนั้นๆ บรรดาอยู่ในประเทศสยามนี้ สมควรจะ
บูรณะปฏิสังขรณ์ให้คืนดี แล้วรักษาไว้ให้เป็นสำคัญในตำนานพระศาสนา
ในประเทศนี้ ได้ทรงนำกระแสพระราชดำริที่ทูลพระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรับสั่งว่าพระปฐมเจดีย์อยู่ในเขาคอนห่างไกล

กรุงเทพฯ ฯ จะไปปฏิสังขรณ์ก็จะรักษาไว้ไม่ได้ ก็ต้องทรงระงับ
 พระราชดำริห์มาจนได้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ จึงโปรดให้สมเด็จพระ
 เจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์เป็นแม่กอง ครั้นสมเด็จพระเจ้าพระองค์นั้น
 ถึงพิราลัย จึงโปรดให้เจ้าพระยาทิพากรวงศ์เป็นแม่กอง ทำการ
 ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์มาจนตลอดรัชกาล

พระปฐมเจดีย์ เมื่อก่อนจะลงมือบูรณะปฏิสังขรณ์เมื่อในรัชกาล
 ที่ ๕ นั้น โปรดให้ขุดชั้นสุคนธ์พินิตในบริเวณ พยัทธิหลายขนาด
 สละสกนธ์อยู่หลายชั้น ขุดลงไปจนถึง ๒ ศอก ๓ ศอก จึงถึงพนังกั้น ซึ่ง
 ปกาดด้วยอิฐแผ่นใหญ่ ขนาดยาวศอก ๓ หน้าใหญ่ ๓๒ นิ้ว หน้าน้อย ๖ นิ้ว
 เห็นได้ว่าองค์พระเจดีย์เคยหักพังลงมา ได้มีผู้ศรัทธาเกลี่ยอิฐให้เป็นเกาะ
 ชนแล้วบูรณะเป็นพระเจดีย์อยู่บนนั้น ครั้นนานมาทำนองยอดกระหักลงมาอีก
 จะมีผู้มาศรัทธาปฏิสังขรณ์ขึ้นอีกคราว ๑ จะเห็นว่าพระเจดีย์ยอดแหลม
 จะไม่ถาวรมั่นคง จึงเกลี่ยให้เสมอกันเพียงไหล่ศอกองค์ปรากฏคอดังขึ้นไป
 แทนยอด ธรรมเนียมโปรดให้ก่อกำแพงแก้วไว้เป็นที่ทักษิณ ก่อขึ้นโอบลงมา
 ถึงพนังกั้นเก่า พิเคราะห์ที่ชั้นโอบที่ประองค์ระฆังเข้าไว้ เห็นจะเป็น
 ของทำทีหลัง แต่วิหารมีอยู่ด้านตะวันออกบนเนินเรียงกันอยู่ทั้ง ๔ วิหาร
 วิหารพระนาคปรกอยู่ข้างทิศตะวันออกเฉียงใต้หลัง ๓ ถัดมาถึงวิหาร
 พระไสยาสน์หลัง ๑ วิหารไว้พระพุทธรูปต่าง ๆ หลัง ๑ วิหารพระ
 ป่าเลไลยก์ที่สกัด้านตะวันออกเฉียงเหนือหลัง ๑ เป็นแถวกันมา แล้วมี
 พระเจดีย์ยกรม ๆ เป็นตมิตราบสูงยาวขึ้นทำเล็ก ๆ ใหญ่ ๆ เป็นช่อง

คำทูลหลังออกหลายองค์ ที่เป็นของเดิมแท้นั้นมีวิหารหลวงแลพระอุโบสถ
 อยู่พื้นแผ่นดิน วิหารหลวง (อยู่ตรงพลับพลาทรงไปรษณีย์) เสา
 ศิลาลงมีปรากฏอยู่หลายต้น พระอุโบสถนั้นก็ทรงพระอุโบสถเคียว
 ลงไป กว้างสูงชันหน้ากะเข่าข้างทิศใต้ แลยังพบของสำคัญหลายอย่าง
 คือสระน้ำแลถนนอยู่เป็นพื้น ที่ขมย่นวกใหญ่ก่อได้พระพุทธรูปในนั้น
 ยังปรากฏอยู่ ได้โปรดให้วัดองค์พระปฐมเมื่อก่อนทรงปฏิสังขรณ์
 ตั้งแต่แผ่นดินขุนไป ถึงหลังเกาะสูง ๔ วา ย่าง ๕ วา ย่าง ด้วยแผ่นดิน
 ไม่เสมอกัน ตั้งแต่หลังเกาะขึ้นไปเป็นองค์พระเจดีย์กลมสูง ๓๔ วา
 ๒ ศอก องค์ปราสาทสูง ๒๐ วา ยอดทศกัณฐ์ขึ้นไป ๘ ศอก รวมตั้งแต่
 หลังเกาะขึ้นไปตลอดยอดทศกัณฐ์ได้ ๕๐ วา ๒ ศอก

การปฏิสังขรณ์นั้น ส่วนองค์พระปฐมเจดีย์ของเดิมเป็นอย่างใด
 โปรดให้คงไว้ ให้สร้างพระมหาสถูปใหม่หุ้มองค์เดิมไว้ข้างใน เดิม
 คิดแบบพระมหาสถูปใหม่เป็นอย่างพระเจดีย์กลมสามัญ ครั้นก่อน
 ไปได้ถึง ๑๗ วา พังลงมาเมื่อเดือน ๘ ขึ้น ๑๕ ค่ำ บวชก พ.ศ. ๒๔๐๓ จึง
 ทรงคิดรูปพระมหาสถูปเป็นรูปใหม่ให้ฐานผาย ออกให้มากกว่าแต่ก่อน
 ไซ้ส่วนสูงวัดด้วยวาของธารพระกร ตั้งแต่พื้นดินขึ้นไปเสมอพนดมใหม่
 ฐานพระระเบียงกลมสูง ๔ วา ๒ ศอก ย่าง ๕ วา ย่าง แต่พื้นพระระเบียง
 ขึ้นไปถึงทักษิณทหนึ่งสูง ๖ ศอก คบ ๒ นิ้ว ตั้งแต่พื้นทักษิณทหนึ่ง
 ขึ้นไปถึงฐานบัวคว่ำสูง ๘ ศอก คบ ตั้งแต่ทักษิณทสองขึ้นไปถ้ำปาก
 ระฆังสูง ๘ วา คบนิ้ว องค์ระฆังสูง ๑๔ วา ๔ นิ้ว ยอดสูงถึง ๓ วา

คย ๒ นว ตงแต่ขลลงกถงหลังฝาละมสัง ๕ วาคย ๓๓ นว ปล้อง
 ฉนัย ๒๗ ปล้องสูง ๓๕ วา ๒ คอกคย ๕ นว บลลงกยวแวงสูง ๓ วา
 คย ๒ นว จูานทองเหลืองสูงคอกคย ๒ นว ยอกนพศลชนไปตลอด
 ยอกมงกุฏสูง ๓ วานว คีกรวมตั้งแต่พนดินชนไปตลอดยอกมงกุฏ
 คีกรไต่เป็น ๓ เส้นคย ๒ นว ก่อฐานใหญ่รอบ ๕ เส้น ๓๖ วา ๓ คอก
 ทกษณทหนงก่อออกมกว้าง ๕ วา ตงแต่ลกแก้วหลังขวัดลาขึ้นไป
 ก่อกว้าง ๔ วาย่าง ๔ วาเศษย่างตลอดตงทกษณทงคยวางคตงอย ก่อ
 กว้าง ๗ วาย่าง ๗ วา ๒ คอกย่าง ลคเข้าไปทุกทจนกระทั่งตงไฟรท
 ทนกว้าง ๓ วา ที่ปล้องฉนยนั้นกว้าง ๕ คอกจนตลอดยอกคยวางค
 ฐานล่างถ้าจะชักเป็น ๔ เหลี่ยม ก้านหนึ่งยาว ๒ เส้น ๗ วา เท่าคย
 ฐานกระเปาะทำไว้ทง ๔ ก้าน ครันตัวอย่างคกลางแล้วไต่ก่พระฤกษ์ เมื่อ
 ฃวันพฤษศยคี เดือน ๓๓ ชน ๔ ค่ำ บวอกโทศก พ.ศ. ๒๔๐๓ ในบริเวณ
 องคพระนนั้นไต่ก่วิหารไว้สี่ทิศ ประคิษฐานรูปพระปฏิมากรทง ๔ ปาง
 วิหารใหญ่ข้างทิศบูรพนั้นห้องนอกไว้พระพุทธรูปมารวิชัยไต่ครัสรู ห้อง
 ในไว้พระพุทธรอาสน์เป็นแท่นทนมัสการ มุขหน้าไว้พระพุทธรปลลอง
 พระองค วิหารทิศทกษณห้องนอกไว้พระเทศนาธรรมจักรไว้คยฉวคคย
 ห้องหลังไว้พระนาคปรกซึ่งเป็นของเดิม มุขหลังไว้รูปพระบาถาน ทิศ
 ประจิมนั้นทำวิหารพระพุทธรไสยาสน์ใต้ของเก่าหลังหนง พระพุทธร
 ไสยาสน์เดิมยาว ๔ วา อกคใหม่ยาว ๘ วา ๒ คอก วิหารห้องเบื้องหลัง
 ไว้พระนิพพานพระองคหนึ่ง วิหารทิศอุดรนั้นห้องนอกไว้พระประสูติ

ห้องเบื้องหลังไว้พระบำเลไลยซึ่งเป็นของเดิม มุขหลังไว้รูปพระยาภง
 แล้วยังกระเบื้องกลมล้อมรอบถึงกันทั้ง ๕ ด้าน จกจวรกคคาถาพระธรรมบท
 ไว้ทุกห้อง รอบนอกนั้นก่อหอรระฆังรายรอบไปอีกชั้นหนึ่ง ชั้นล่าง
 ก่อกำแพงถมดินกะเปาะขึ้นมาทางสี่ทิศ บนกะเปาะด้านข้างตัวนี้ออก
 ทำโรงธรรมข้างหนึ่ง ทำโรงพระอุโบสถตรงพระอุโบสถเก่าขึ้นมาข้างหนึ่ง
 ประดิษฐานพระคันธารราชซึ่งได้มาแต่วัดทุ่งพระเมรุ ด้านใต้บน
 กะเปาะจำลองรูปพระปฐมเจดีย์เดิมไว้ข้างตัวนี้ออกองค์หนึ่งสูง ๘ วาคับ
 ยอดคนพศัลศอกกบ ๒ นิ้ว ต่ำกว่าองค์เดิมอยู่ ๒๖ วาศอก ๒ นิ้ว ข้าง
 ตัวนี้ด้านใต้จำลองรูปพระเจดีย์เมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเรียกว่า
 พระบรมธาตุใหญ่ศักดิ์สิทธิ์ ทำขึ้นไว้เดิมสูง ๓๗ วา ๒ ศอกตลอดยอดพุ่ม
 จำลองใหม่สูง ๓๐ วา ๒ ศอกกบ ยอดคนพศัล ๓ ศอกนวกง ต่ำกว่า
 องค์เดิม ๒๖ วาคบนวกง เพื่อให้สปรายเห็นจะได้ตั้งใจไปนมัสการพระ
 ธาตุนคร กะเปาะด้านตัวนี้ชั้นบนได้ประดิษฐานพระมหาโพธิ
 เมอตรงพระอาจารย์ค พระอาจารย์เทพ ออกไปเกาะลังกาได้เข้ามา ชั้น
 ล่างประดิษฐานไม้สำคัญที่ควรจะทำสักการบูชาเป็นพระลึง คือไม้
 อัญชลานิโคธ แปลว่าไม้ไทร ที่พระพุทธเจ้าฉันมธุปายาสได้ตรัสแล้ว
 เสด็จไปเสวยวิมตีสขอยที่นั่นอีกคราวหนึ่งถึง ๗ วัน แล้วเสด็จไปอาศัย
 อยู่ที่ร่มไม้จันทน์ คือไม้จิก คราวนั้นฝนตกหนัก พระยานาคขึ้นมา
 ทำฝนดวงล้อมพระพุทธเจ้าแล้วเลิกฟุ้งพานชกของบน ฝนก็ไม่ร่วนน้ำก็
 ไม่ท่วมเข้าไปได้ พระธรรมาจารย์อยู่ที่ร่มไม้จิก ๗ วันแล้วเสด็จมาประทับ
 อยู่ที่ร่มไม้ราชายตนะ คือไม้เกษ คราวนั้นได้รับสตุกอนสตุผงของ

นายคปัสสะภัสสะกะพ่อค้าเกวียน ตั้งแต่โคตรัส ๕๘ วัน มาเสวยพระ
 กระยาหารในวณทสสัยเกา แลไม่พหุขตติโคธ คือไม้กร่าง ที่พระองค์
 โคพยพระมหากัสสปในร่มไม้ นั้น สาลรุกโข คือไม้รัง เป็นที่พระองค์
 โคยประสูติในร่มไม้ นั้นอย่างหนึ่ง ปรินิพพานในโคตถันรังอย่างหนึ่ง เป็น
 สองอย่างด้วยกัน ไม้ชัมพู คือไม้หว้า เมื่อพระองค์ยังเยาว์อยู่ตาม
 เสกัพระราชาบิดาไปแรกนาขวัญโคยประทับอยู่ในร่มไม้ นั้น ก็ได้พิจารณา
 กรรมฐานถึงปฐมฌานเป็นปฐมที่หนึ่ง ครั้นนั้นเกิดอศรรายหลายอย่าง
 จนแผ่นดินไหวเงาไม้ก็มีโคยย้ายไปตามพระอาทิตย์ ไม้อัมพวา คือไม้
 มะม่วง ที่พระองค์โคยกระทำมกปาฏิหาริย์ในยอดไม้มะม่วงนั้น ไม้ที่
 พรรณามานกคล้าย ๆ กันกับไม้พระศรีมหาโพธิ เรียกว่าสัตตมหาสถาน
 จึงเอาประดิษฐานไว้เป็นที่ระลึกด้วย กะเปาะข้างทิศเหนือนั้นก็ทำเป็นคลัง
 หนึ่ง โรงประโคมหลังหนึ่ง ระหว่างกะเปาะทำเป็นอุเชาว์ไว้ทั้งสี่ทิศ หน้า
 อุเชาว์ออกมาจรวเหล็กกลมชั้นหนึ่ง หน้าจรวเหล็กออกมาทำเป็นฐานพระ
 มหาโพธิ์ทั้งสี่ทิศ โคยผลมาแต่เมืองพทศคยาว่า เป็นหน่อเดิมที่พระโค
 ตรัส พระมหาโพธิ์คณนั้นมีพระระเหยงล้อมถึง ๗ ชั้น พวกพราหมณ์หวง
 แหนอยู่แน่นหนา เจ้าเมืองอังกฤษจึงไปขอเอาผลแลใบถวายเข้ามา ทรง
 เเพาะโคยงอดงามคิประทานให้ไปปลูกทั่วคหหลวงทั่วคห หน้าฐานพระมหา
 โพธิ์ออกมาชักกำแพงขกคามหลังคาพอกคนอาศรัยใต้ บรรจบกะเปาะ
 ออกมาองสี่ทิศ ทมมมีหอกลองหลัง ๑ หอระฆัง ๑ สัตตภัณฑ์ ๔ มุม
 คิจะมิให้ของโบราณเสียมสูญ ไปเที่ยวเก็บเอาศิลาใหญ่อยู่ในป่าในรก
 เอามาไว้ให้คหทุกสิ่ง

(พระมหาสถูปก่อเสร็จในรัชกาลที่ ๔ แต่ยังไม่ทันยกยอดสิ้น
 รัชกาลที่ ๔ เสียก่อน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
 เสด็จพระราชดำเนินไปยกยอดพระปฐมเจดีย์ เมื่อวันพุธ เดือน ๖
 แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๓ แล้วทรงสถาปนาการต่อมา คือ
 ประดิษฐานพระบรมโกศพระมหาสถูปทั้งพระองค์ แลสร้างพระระเบียง
 ชั้นนอกอีกชั้น ๑ สิ่งซึ่งทรงสร้างในบริเวณพระปฐมเจดีย์ยังบริบูรณ์
 คอยเก็บรักษาทุกสิ่ง ในรัชกาลปัจจุบันทรงพระราชดำริว่าพระ
 วิหารหลวง และทรงสร้างวิหารประดิษฐานพระร่วง ซึ่งโปรดให้เชิญมา
 จากเมืองสุวรรณโลก แต่เมื่อยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระ
 บรมราชาธิบดีแล้วทรงบูรณะขึ้นใหม่ ซึ่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรม
 ราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง ได้ทรงสร้างไว้แต่ก่อนอีก
 อย่าง ๑ พระระเบียงชั้นนอกซึ่งทรงสร้างไว้ในรัชกาลที่ ๕ นั้นชำรุดชุกไสม
 โปรดให้แก้ไขเป็นกำแพงแก้วรอบบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ด้วย)

จังหวัดสุพรรณบุรี

๔๕ วัดพระบาทเลไลย

พระพุทธรูปพระบาทเลไลยองค์ใหญ่ของโบราณซึ่งประดิษฐานในเมืองสุพรรณ
 บุรี วิหารชำรุดองค์พระก็ชำรุดไปบ้าง โปรดให้เจ้าพระยานิกรบดินทร์
 ทิสมนุหนายก เป็นแม่กองปฏิสังขรณ์ทั้งพระวิหารและองค์พระพุทธรูปให้
 บริบูรณ์ค้ำอย่างเก่า

จังหวัดสมุทรสงคราม

๔๖ วัดอัมพวันเจติยาราม

วัดอัมพวัน ซึ่งสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีทรงสร้างในเขตพระนิเวศน์สถานเดิมนี้ชำระคชुकโซม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดให้ปฏิสังขรณ์พระอุโบสถทิ้งหลัง แล้วสร้างศาลาโรงธรรม ขนช่างหน้าพระอารามหลัง ๑ แล้วพระราชทานนามว่า วัดอัมพวันเจติยาราม

จังหวัดเพชรบุรี

๔๗ วัดมหาสมณาราม

วัดมหาสมณ เป็นวัดโบราณอยู่ที่ไหล่เขามหาสมณ ซึ่งทรงเปลี่ยนนามว่าเขามหาสวรรค์นั้น เมื่อสร้างพระนครคีรี โปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดมหาสมณใหม่ทั้งพระอาราม พระราชทานนามใหม่ว่า วัดมหาสมณาราม

๔๘ พระธาตุจอมเพชร

ที่บนยอดเขามหาสวรรค์ขุดกลาง เดิมมีพระเจดีย์สร้างไว้แต่โบราณองค์ ๑ โปรดให้ก่อหุ้มพระเจดีย์เดิมนี้ให้ใหญ่ขึ้นกว่าแต่ก่อนสูงเส้น ๑ แล้วทรงขนานนามว่าพระธาตุจอมเพชร

๔๙ พระสุทนต์เสถียรเจดีย์

ที่ยอดเขามหาสวรรค์ยอดใต้ โปรดให้สร้างพระเจดีย์สี่ลาทียองค์ ๑ ทำศิลาเป็นซีก ๆ ไปจากเกาะสีชังไปประกอบเป็นพระเจดีย์

ฐาน ๒ คอก สูง ๔ วา ๒ คอก ทรงขนานนามว่าพระสุทนต์เสด็จ
แล้วสร้างพระวิหารน้อยข้างหน้าพระเจดีย์หลัง ๓ มีหอระฆังอยู่ข้างหน้า
วิหาร ชั้นค้ำต่อวิหารลงมาสร้างศาลาและพระปรารักษ์เขมรอีกองค์ ๓

๕๐ ถ้ำเขาหลวง

ที่ถ้ำใหญ่เขาหลวงเมืองเพชรบุรี มีพระพุทธรูปสร้างไว้แต่โบราณ
บ้าง โปรดให้แต่งถ้ำนั้นทำบันไดศิลาลงถ้ำได้อีกทาง ๓ โปรดให้
สร้างพระพุทธรูปในถ้ำนั้น ทรงพระราชอุทิศถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวใน
รัชกาลก่อน ๆ บ้าง เป็นส่วนของพระองค์เองบ้าง พระราชทานพระบรม
ราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์แลเจ้าจอมฝ่ายในสร้างบ้าง ตกแต่ง
งดงามทั้งถ้ำ

จังหวัดสงขลา

๕๑ พระเจดีย์บนยอดเขาคังกวน

ครั้งเสด็จประพาสเมืองสงขลาเมื่อมะแม พ.ศ. ๒๕๐๒ เสด็จกลับ
แล้วโปรดให้พระยาสามภพฝ่ายเป็นนายช่าง เจ้าพระยาสงขลา สังข์
เป็นแม่กองสร้างพระเจดีย์บนยอดเขาคังกวนริมเมืองสงขลาองค์ ๓ สูง
๘ วา ๓ คอก เป็นที่ระลึกในการที่เสด็จพระราชดำเนินนั้น

พระพุทธรูปสำคัญที่ทรงสร้าง

๑ พระสัมพุทธพรรณี เกยวนอยู่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตน
ศาสดาราม ประดิษฐานอยู่บนฐานชุกชีด้านตะวันออก พระพุทธรูปพระ

องค์ทรงพระราชดำริห์แบบอย่าง สร้างขึ้นแต่ยังทรงผนวชเสด็จประทับ
อยู่ณวัดราชาธิวาส ในรัชกาลที่ ๓

๒ พระนิรันตราย ทรงสร้างสำหรับตั้งในอารพระราชพิธีองค์ ๓
(ไม่มีเรือนแก้ว) แล้วทรงสร้าง (อย่างมีเรือนแก้ว) พระราชทานไป
ประดิษฐานไว้ตามพระอารามหลวงฝ่ายธรรมยุติกาวัดละองค์ พระพุทธ
รูปนิรันตรายนี้ทรงพระราชดำริห์แบบอย่างพระพุทธลักษณะและครองผ้า
อย่างธรรมยุติกา เป็นต้นแบบแผนพระพุทธรูปซึ่งสร้างต่อมาในรัชกาลที่ ๕

พระพุทธรูปที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง
ตามพระพุทธลักษณะและครองผ้าเป็นอย่างธรรมยุติกานั้น เติมโปรดฯ
ให้หล่อทำพระฐานด้วยไม้ ไม้ แล้วขยับประกอบ สมมติขนาดว่าเท่า
พระองค์พระพุทธเจ้าเป็นตัวอย่างขององค์ ๓ แล้วโปรดฯ ให้ถ่ายแบบ
ไปก่อขึ้นประดิษฐานไว้กลางพระอุโบสถวัดสุทัศน์ศรัทธาศนเทพ
วรารามองค์ ๓ ถึงปลายรัชกาลโปรดฯ ให้หล่อขึ้นอีกองค์ ๓ ยังไม่
ทันเชิญไปประดิษฐานที่ใดสิ้นรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงสร้าง
วัดเทพศิรินทราวาส โปรดฯ ให้เชิญมาเป็นพระประธาน พระพุทธรูป
หล่อแบบเดียวกัน แต่ขนาดย่อมลงมา ทรงสร้างเป็นพระประธานใน
พระวิหารวัดมกุฏกษัตริยารามองค์ ๓ วัดโสมนัสวิหารองค์ ๓ วัด
เสนาสนารามณพระนครศรีอยุธยาองค์ ๓

โปรดฯ ให้จำลองพระพุทธลีลึงค์ขยายให้ใหญ่ขึ้น หล่อเป็นพระ
ประธานวัดราชประดิษฐ์องค์ ๓ ประดิษฐานไว้ที่ชุมนุมหน้าพระปฐมเจดีย์
องค์ ๓ นอกจากนั้นยังมีพระพุทธรูปขนาดย่อมทรงหล่ออีกหลายพระองค์

เรือพระที่นั่ง

- ๑ ทรงสร้างเรืออนันตนาคราช ยาว ๔๖ เมตร กว้าง ๒.๐๔ เมตร
ศีรษะเป็นรูปนาคเจ็ดเศียรลำ ๑
- ๒ เรือเทวาอวิตถ เป็นเรือศรีประกอบ ยาว ๔๐ เมตรเคี้ยวลำ ๑
- ๓ เรือเสวยสวัสดิเกษมสุข เป็นเรือศรีประกอบ ยาว ๔๐ เมตรลำ ๑
- ๔ เรือเพชรรัตนการวราย เป็นเรือศรีประกอบ ยาว ๔๐.๐๔ เมตรลำ ๑
- ๕ เรือทวยเทพถวายกร เป็นเรือศรีประกอบ ยาว ๓๖ เมตรลำ ๑
- ๖ เรือยวตไตรจักร เป็นเรือกรวย ยาว ๔๓ เมตรลำ ๑
- ๗ เรือหลักไตรโลก เป็นเรือกรวย ยาว ๔๐ เมตรเคี้ยวลำ ๑

เรือพระที่นั่งกลไฟ

- ๑ เรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช เป็นเรือ ๒ ปล่อง จักรข้าง
ยาว ๖๔.๖๑ เมตร กว้าง ๖.๐๘ เมตร มีพน ๒ ชั้น ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖
- ๒ เรือพระที่นั่งอัครรัตนาศน์ เป็นเรือพระที่นั่งรอง ยาว
๓๖.๕๗ เมตร กว้าง ๓.๘๖ เมตร ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๖ เขมปเรือ
นโปเลียนที่ ๓ ถวายเครื่องจักรเป็นราชบรรณาการ
- ๓ เรือนทีเทพธิดา เป็นเรือพระประเทียบ ไม่ทราบกว้างยาว
ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘
- ๔ เรือมหาพิชัยเทพ เป็นเรือรบจักรท่าย ยาว ๓๖.๕๗ เมตร
กว้าง ๕.๔๘ เมตร มีปืนใหญ่ประจำเรือ ๗ กระบอก ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑
ตัวเรือเป็นเหล็ก

๕ เรือเสด็จพายไม้ตรี เรือจักรข้างใ้พระราชการ ยาว ๔๘.๗๖ เมตร
กว้าง ๔.๕๗ เมตร เป็นเรือเหล็ก แรกใช้ไ้ไ้ออกไปรับราชทูตกรุง
ปรัสเซีย เข้ามาทำหน้งสอัสัญญาทางพระราชไมตรี เมื่อฉนวนอาทิตย์
เดือนธำบายชน ๓๓ ค่ำ ปรระกาตรีศก พ.ศ. ๒๔๐๔ คอ้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐

๖ เรือมณีเมขลา เป็นเรือจักรข้างพระที่นั่งทรงประพาสตามหัว
เมืองในมณฑลต่าง ๆ กว้าง ๔.๕๗ เมตร ยาว ๓๕.๓๕ เมตร คอ้เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๐๐

๗ เรือเทวาสวรราม เป็นเรือพระที่นั่งรองจักรข้าง กว้าง ๓.๖๕ เมตร
ยาว ๓๐.๔๗ เมตร คอ้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๒

๘ เรือสยามอรสมพล เป็นเรือจักรข้าง ยาว ๒๒.๘๖ เมตร
กว้าง ๖.๐๘ เมตร เป็นเรือกลไฟลำแรกซึ่งใ้ใ้การใ้ มชนในประเทศไทย
สยาม คอ้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘

๙ เรือเวहनชลเทษ เป็นเรือพระประเทียบ ไม่ทรายกว้างยาว
คอ้เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘

๑๐ เรือวรเทศกิจการ เป็นเรือนำรว ไม่ทรายกว้างยาว คอ้เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๐๐

๑๑ เรือชลธารमारคมุข เป็นเรือนำรว ไม่ทรายกว้างยาว
คอ้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๐

๑๒ เรือราญรูกไฟร์ เป็นเรือรบจักรท้าย กว้าง ๘.๘๓ เมตร
ยาว ๕๔.๘๖ เมตร มชนใ้ใหญ่ประจำเรือ ๘ กระบอก คอ้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๒

๓๓ เรือศรีอยุธยาเศษ เป็นเรือรบจักรท่าย ยาว ๖๐.๘๖ เมตร กว้าง ๘.๒๒ เมตร มีบันใหญ่ประจำเรือ ๘ กระจอก ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๑

๓๔ เรือเวคาภีร ไม่ทราบกว้างยาวและ พ.ศ. ที่ต่อ เป็นเรือ บรรทุกหนัก ๘๕๐๐ ทาย พระภาชีสมยศบริบูรณ์ (ยม) ซ้อมาถวาย

๓๕ เรือประพาสอครสยาม ไม่ทราบกว้างยาวและ พ.ศ. ที่ต่อ เป็นเรือจักรข้างสำหรับใช้ราชการ

๓๖ เรือสงครามนครวิชิต เป็นเรือรบจักรท่าย ยาว ๓๐.๔๘ เมตร กว้าง ๖.๔๐ เมตร มีบันใหญ่ประจำเรือ ๒ กระจอก ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔

๓๗ เรือศักดิ์สิทธิ์ถาวร เป็นเรือรบ ต่อคู่กันกับเรือสงครามนครวิชิต จักรท่าย ยาว ๓๐.๔๘ เมตร กว้าง ๖.๐๘ เมตร มีบันใหญ่ประจำเรือ ๒ กระจอก ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๔

๓๘ เรือสยามปัสตมภ์ เป็นเรือรบ จักรท่าย กว้าง ๘.๕ เมตร ยาว ๖๐ เมตร ต่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

เครื่องราชอิสริยาภรณ์เช่นใช้ประติบเสือกวณน แต่ก่อนยังห้าม ในประเทศนี้ไม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราช ดำริให้สร้างชน เครื่องราชอิสริยาภรณ์ซึ่งทรงสร้างนั้น มี ๔ อย่าง คือ

๑ ตราครุฑท้าวหนึ่ง ทรงสร้างเมื่อราวปี พ.ศ. ๒๔๐๐ มีตราครุฑไธราพตทรงเป็นเครื่องต้น และพระราชทานพระบาทสมเด็จพระ บรมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับตราครุฑสี่ทิศตราครุฑสี่ทิศ พระราชทาน อัครมหาเสนาบดี

๒ ทวารานพรัตน์ ทรงสร้างเมือราวขมมะเมย พ.ศ. ๒๔๐๓ ซึ่งเป็นต้นเค้าของเครื่องราชอิสริยาภรณ์ นพรัตน์ราชวราภรณ์ บดิน

๓ ทวาราช้างเผือก ทรงสร้างเมือราวขมระกา พ.ศ. ๒๔๐๔ สำหรับพระราชทานเป็นบำเหน็จความชอบ ว่าตามตัวอย่างซึ่งยังปรากฏอยู่ ดูเหมือนจะจัดเป็น ๔ ชั้น คือ

ชั้นพิเศษ ทำด้วยทองคำลงยาราชาชาติประดับเพชรพลอย

ชั้นที่ ๑ ทำด้วยทองคำลงยาราชาชาติ

ชั้นที่ ๒ ทำด้วยทองคำล้วน

ชั้นที่ ๓ ทำด้วยทองคำ แต่ตัวข้างเป็นเงิน

ตาราตราช่างเผือกนี้ ยังทำลายผิดกันเป็น ๒ อย่าง ถ้าพระราชทานไทย บนหลังช้างสลักลายรูปพระมหามงกุฎ ถ้าพระราชทานชาวต่างประเทศ บนหลังช้างจำหลักลายเป็นเส้าธง ตาราตราช่างเผือกนี้เป็นต้นเค้าของเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช่างเผือกในปัจจุบันนี้

๔ ตาราตราพระมหามงกุฎ สันนิษฐานว่าสร้างเมือคราวเดียวกับตาราตราช่างเผือก จัดเป็น ๒ ชั้น

ชั้นที่ ๑ ทำด้วยทองคำลงยาราชาชาติ

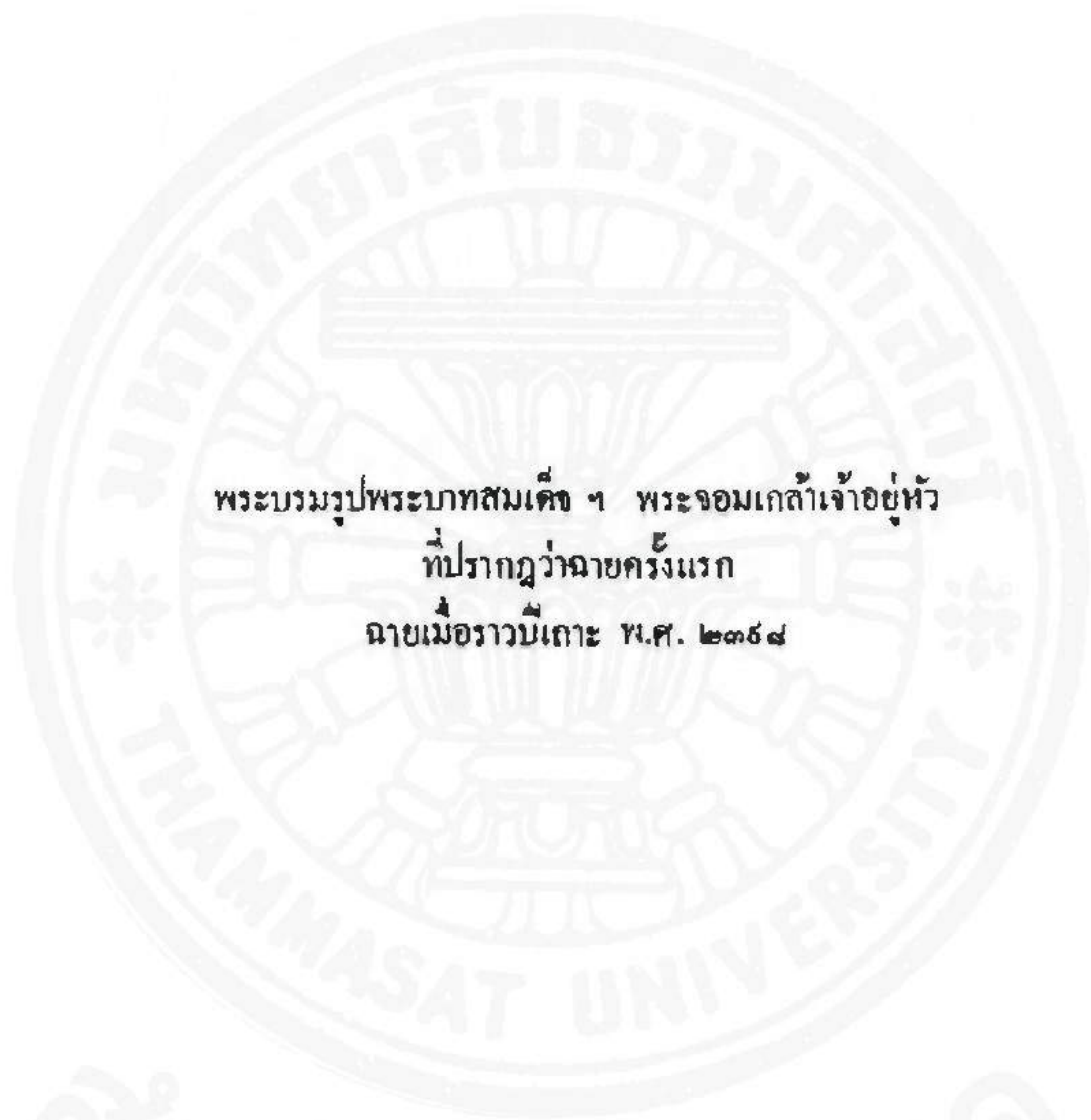
ชั้นที่ ๒ ทำด้วยทองคำล้วน

เดิมสำหรับพระราชทานฝ่ายใน มาภายหลังพระราชทานฝ่ายหน้าด้วย (เจ้าพระยาเทเวศร์ อหะหมัด ได้พระราชทาน มีความปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทอดพระเนตรเห็นเป็นครั้งแรกเมื่อ ๗ เดือน ๗ ปี ๑๐๘) เมือ ร.ศ. ๑๐๘)

อนึ่งเมื่อชวศก พ.ศ. ๒๔๐๗ มีการพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา
 ครบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
 สว่างเหรียญตราพระมหามงกุฏ เป็นเหรียญทองคำอย่าง ๓ เหรียญเงิน
 อย่าง ๓ พระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ และพระราชทาน
 พระบรมราชานุญาตให้ใช้เหรียญนั้นเป็นเครื่องประดับได้อย่างเครื่องราช
 อิศริยาภรณ์ด้วย จึงนับว่าเป็นเหรียญเครื่องราชอิสริยาภรณ์อีกอย่างหนึ่ง

สำนักหอสมุด

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่ปรากฏว่าฉายครั้งแรก
ฉายเมื่อราวปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๖๘

สำนักหอสมุด

TUDC

22/04/2563

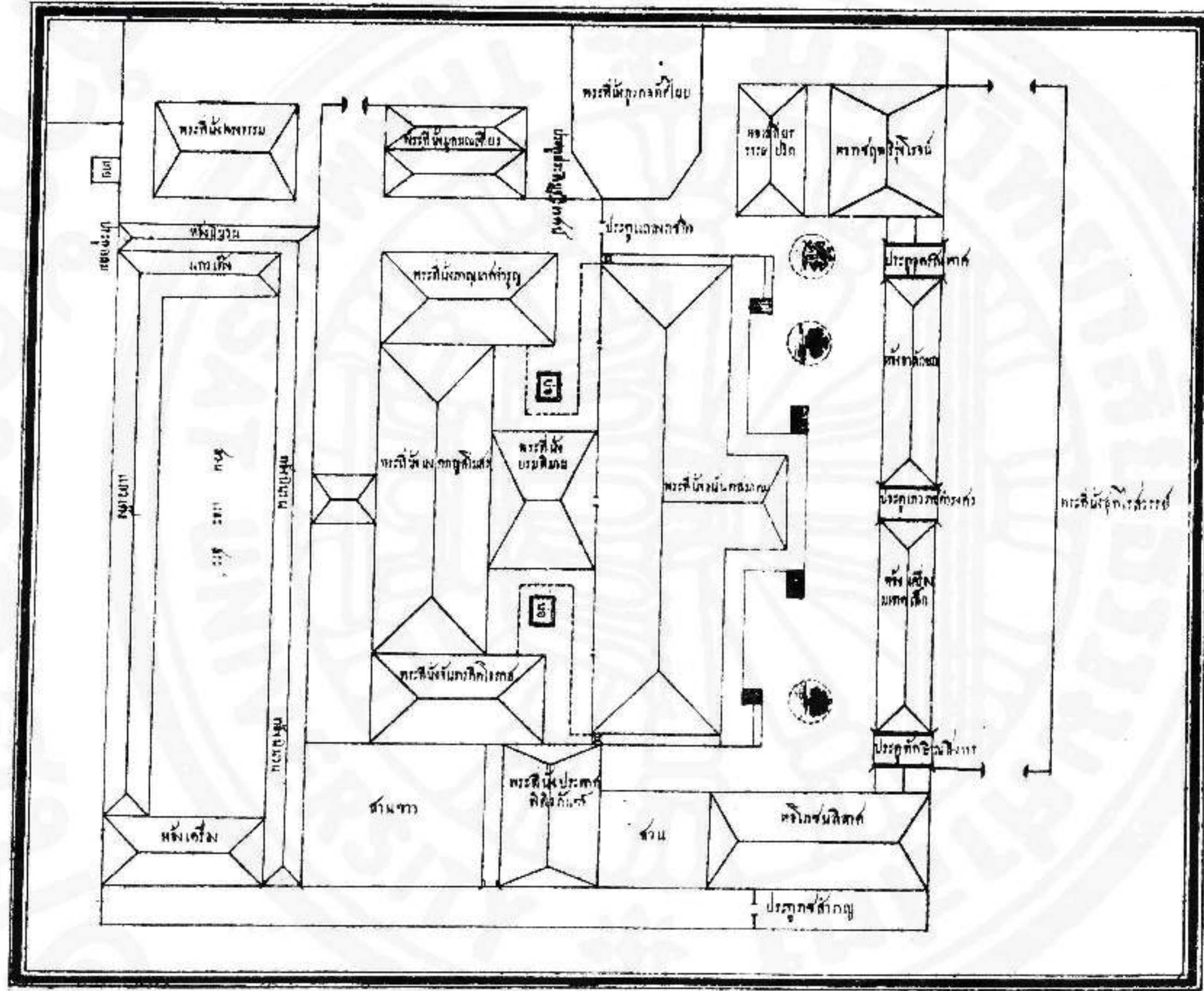
พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศีล
ฉายเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๑๐ นับเป็นพระบรมราชฉายาลักษณ์
หลังที่สุด มีฉายภายหลังพระบรมรูปองค์นี้ แต่รูปหมู่ฉายเมื่อ
เจ้าเมืองสิงคโปร์มาเฝ้าที่หัวท้อ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑

สำนักหอสมุด

TUDC

22/04/2563

ประมาณแผนผังพระอิเหนาวิเศษ

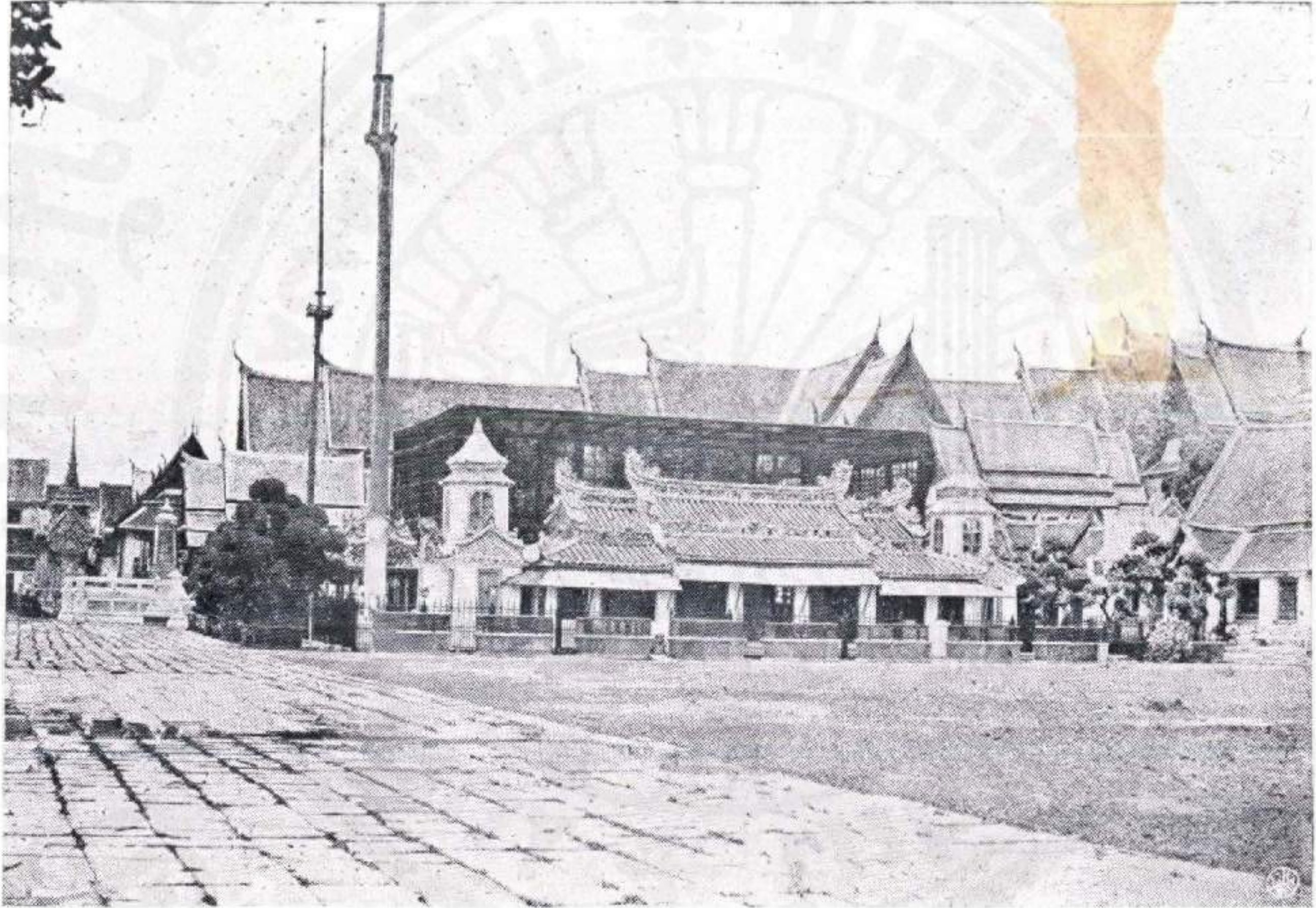
วิทยาลัยนานาชาติ

สฤณวัน (เก่งกรงนก ร่มพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย)

TUDC

22/04/2563

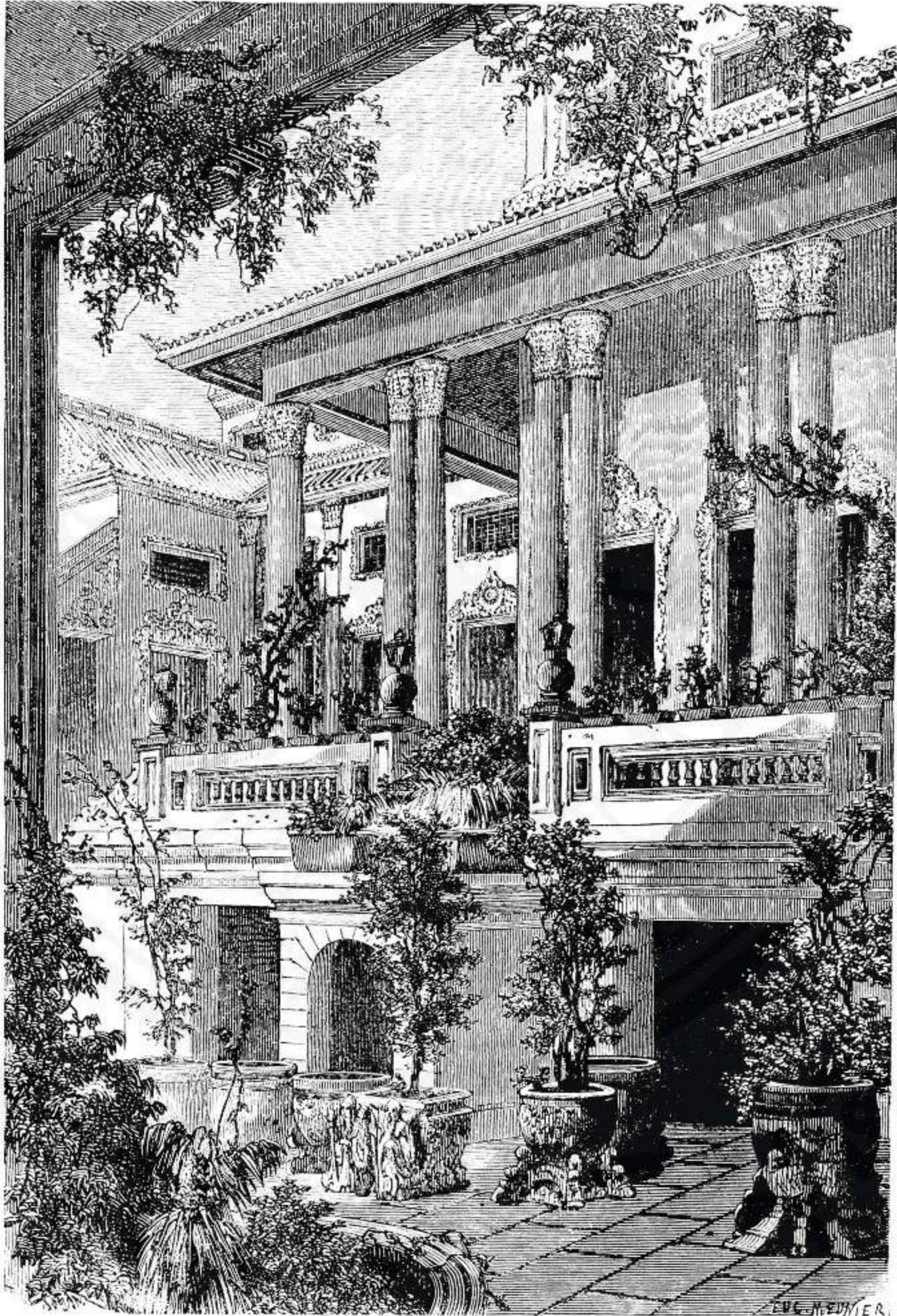
TJDC

22/04/2563

มุขหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม ถนนพระอภิเนาวน์เวศน์

สำนักหอสมุด

วิชาปรัชญาทฤษฎีสังคม

TUDC

22/04/2563

พระพุทธรูป และพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
ถ่ายจากพระที่นั่งภัทรทศไนย

TJDC

22/04/2563

มหาวิทยาลัยสุโขทัย

ทางเข้าพระที่นั่งอนันตสมาคม

TUDC

22/04/2563

TJDC

22/04/2563

มหาวิทยาลัยสุโขทัย

พระพุทธรูปยืน พระพุทธรูปนาคปรก

TUDC

22/04/2563

TJDC

22/04/2563

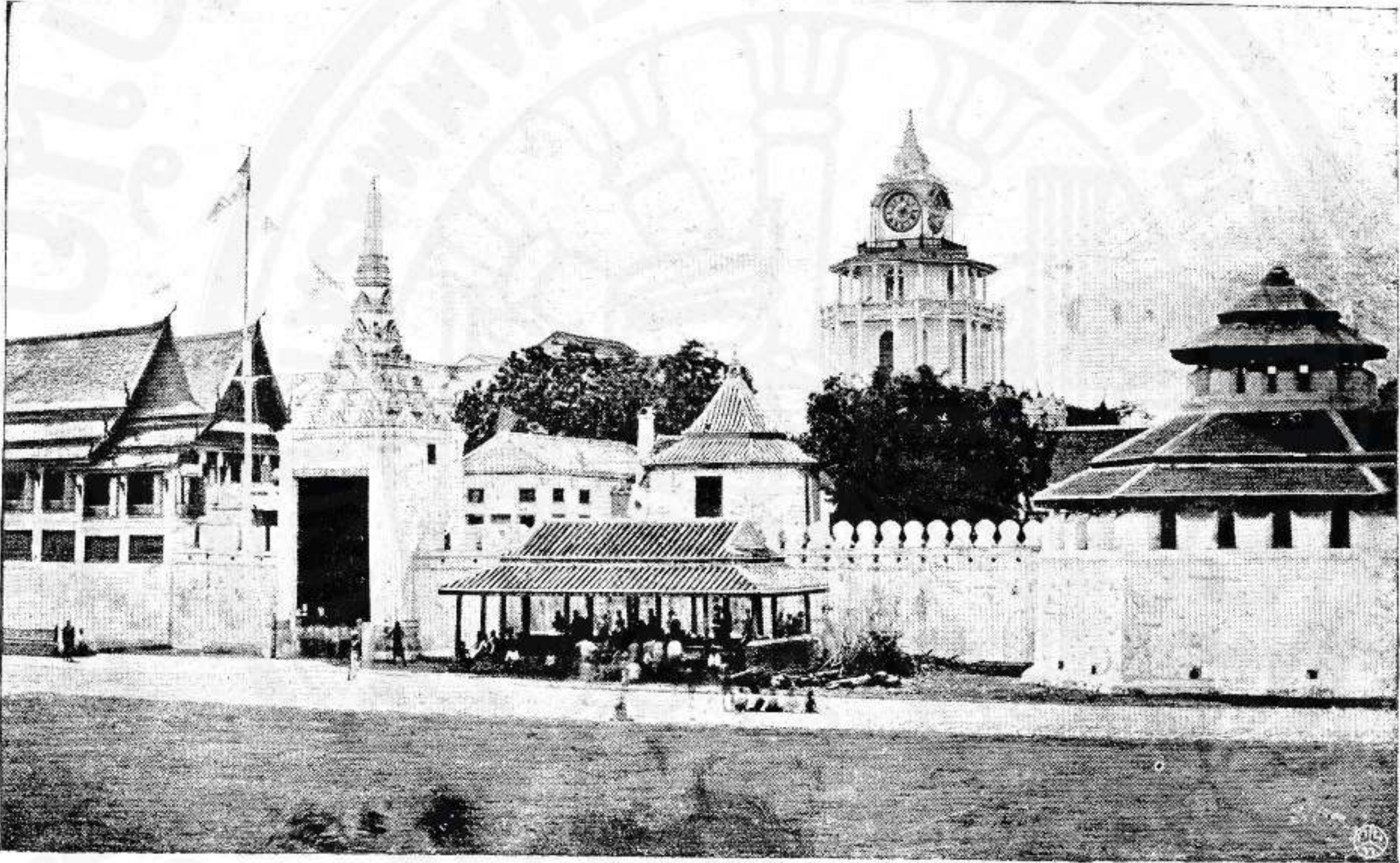
มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ

พระที่นั่งภูวดลทัศไนย

TUDC

22/04/2563

TJDC

22/04/2563

มหาวิทยาลัยสุโขทัย

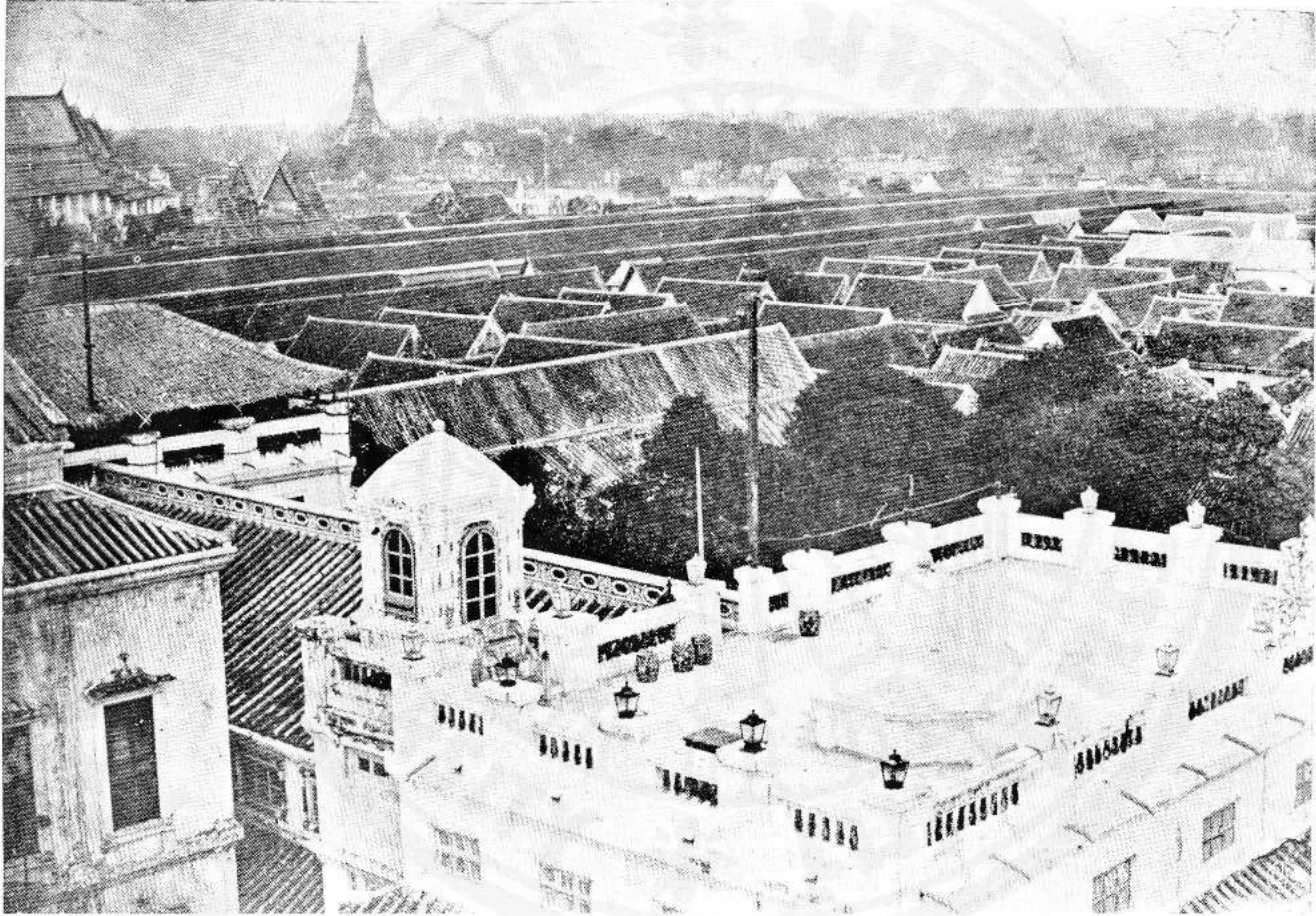
พระที่นั่งภัทรทศไนย

TUDC

22/04/2563

TUDC

22/04/2563

วิทยาลัยนานาชาติ

โรงกระสาปน์ (อยู่ตรงมุมบริเวณมหาปราสาท)

TUDC

22/04/2563

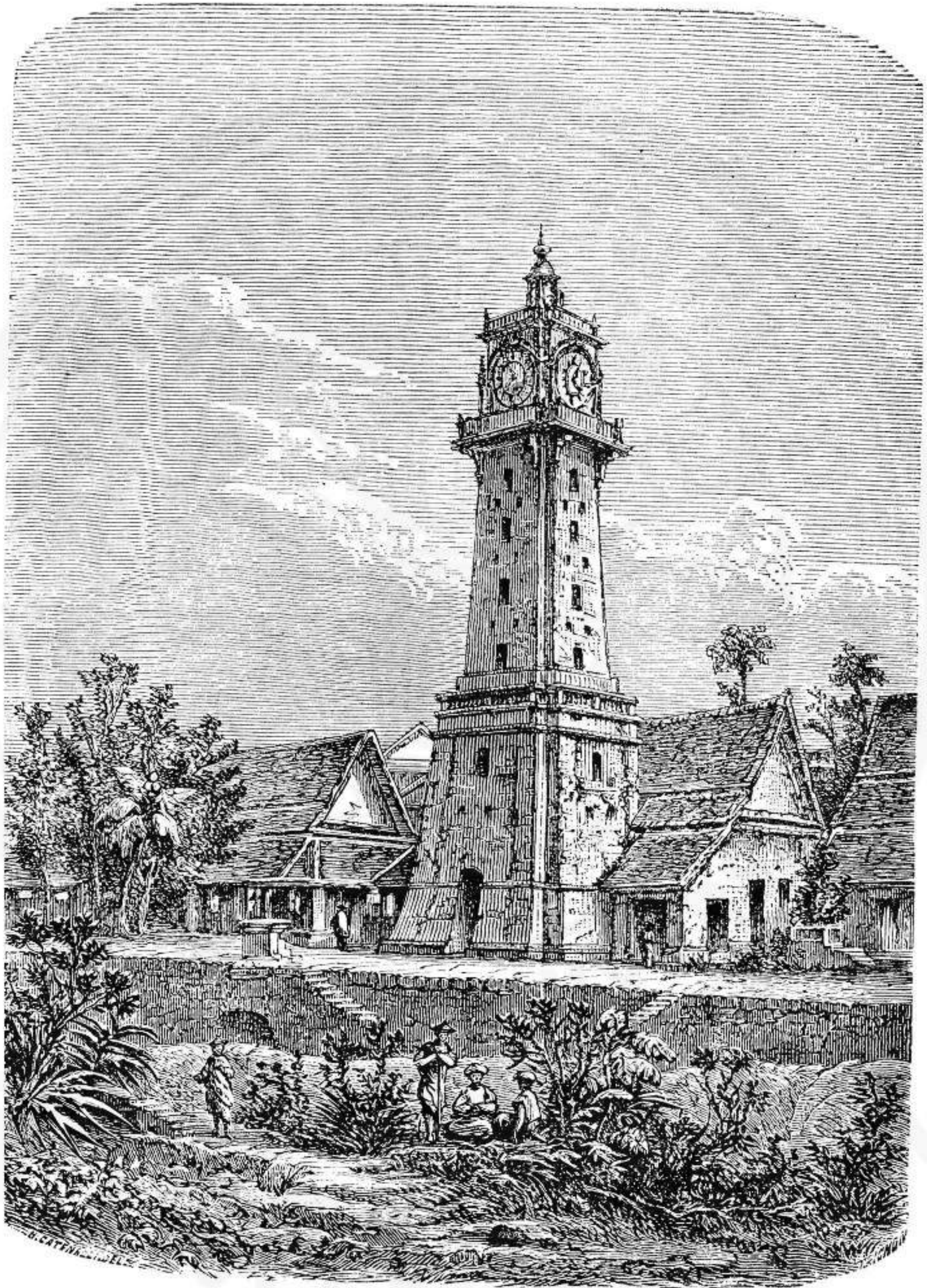
TJDC

22/04/2563

หอณาฬิกาที่ในพระบรมมหาราชวัง (อยู่ตรงข้ามตึกราวเด็ยวัน
แต่รูปคณมถด้นไม้กั๊งหน้ำ เป็นของฝรั่งนีกเขียนเติม)

ชำนั้กทหอสมุด

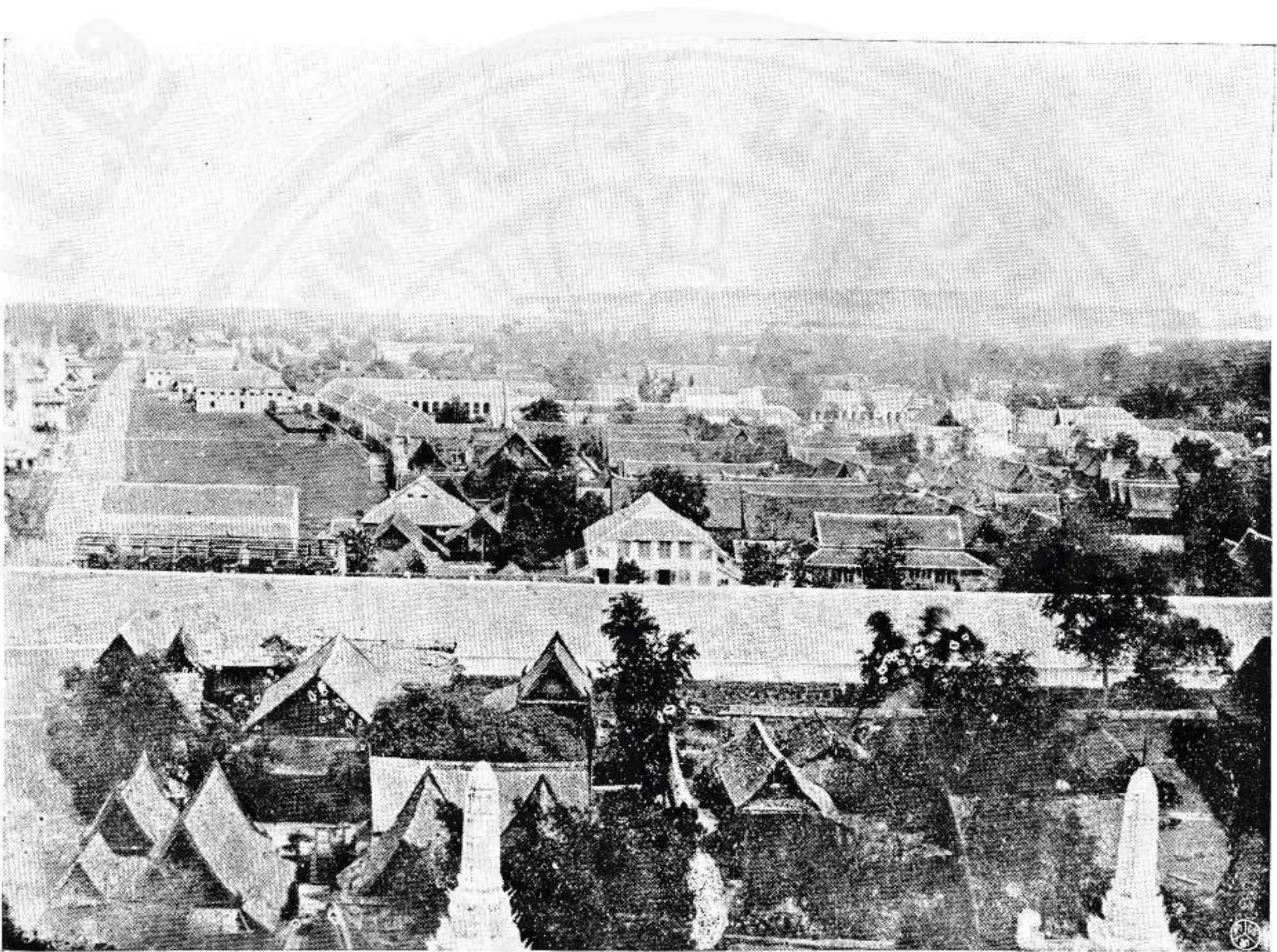
มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ

รูปทอัสนามไรบ ถ่ายจากหอกลอง

TUDC

22/04/2563

TUDC

22/04/2563

มหาวิทยาลัยสุโขทัย

ทำราชวรคิฐ (ถ่ายในรัชกาลที่ ๕ แต่พระที่นั่งของเดิมยังอยู่บริบูรณ์)

TUDC

22/04/2563

TUDC

22/04/2563

มหาวิทยาลัยสุโขทัย

วัตถุประสงค์ ในรัชกาลที่ ๙

TUDC

22/04/2563

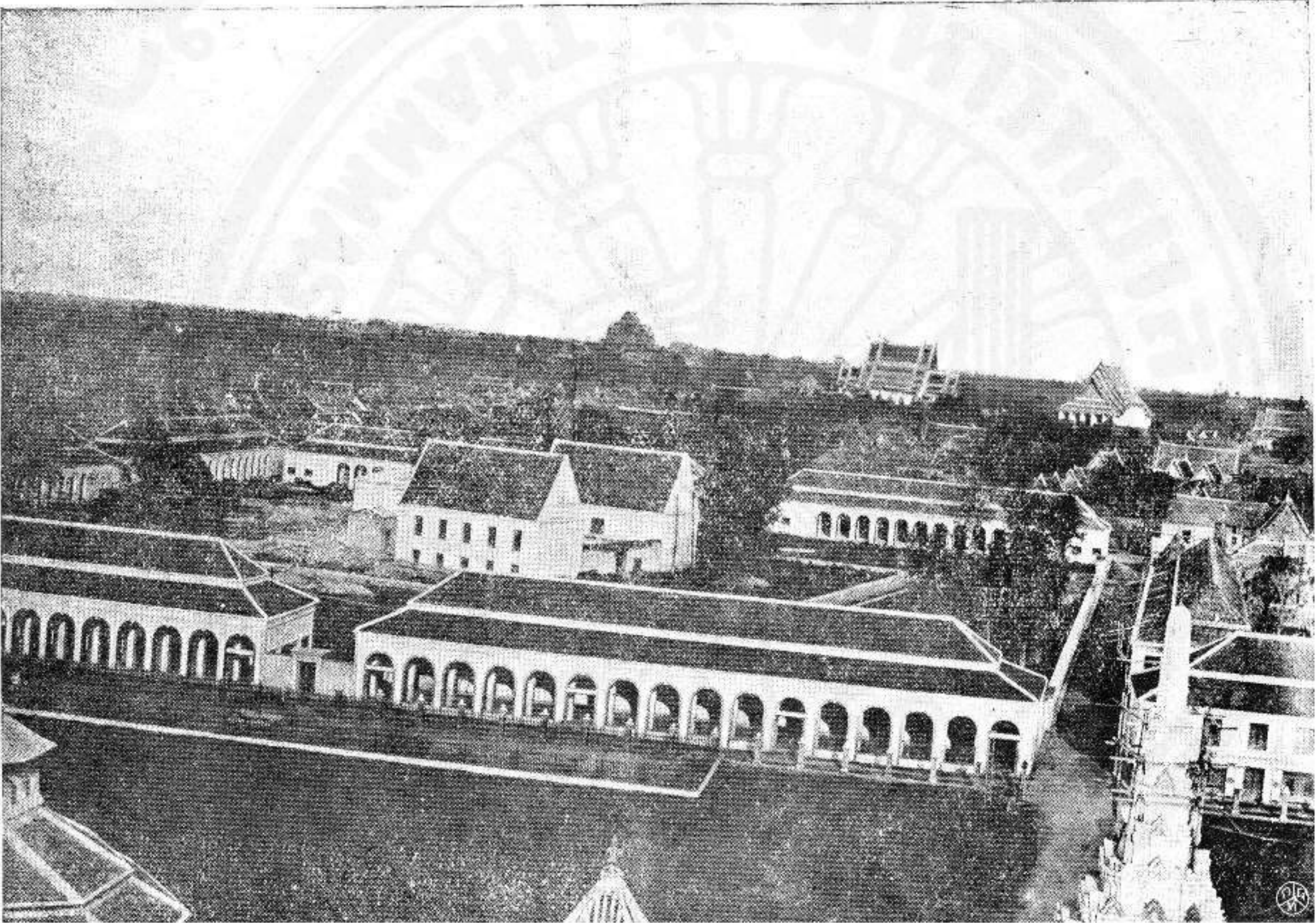
TUDC

22/04/2563

วิชาประวัติศาสตร์

ตั้งถิ่น ที่สร้างพระราชวังสราญรมย์
ถ่ายจากพระที่นั่งภูวนาคหัตถ์ไฉนย

TJDC

22/04/2563

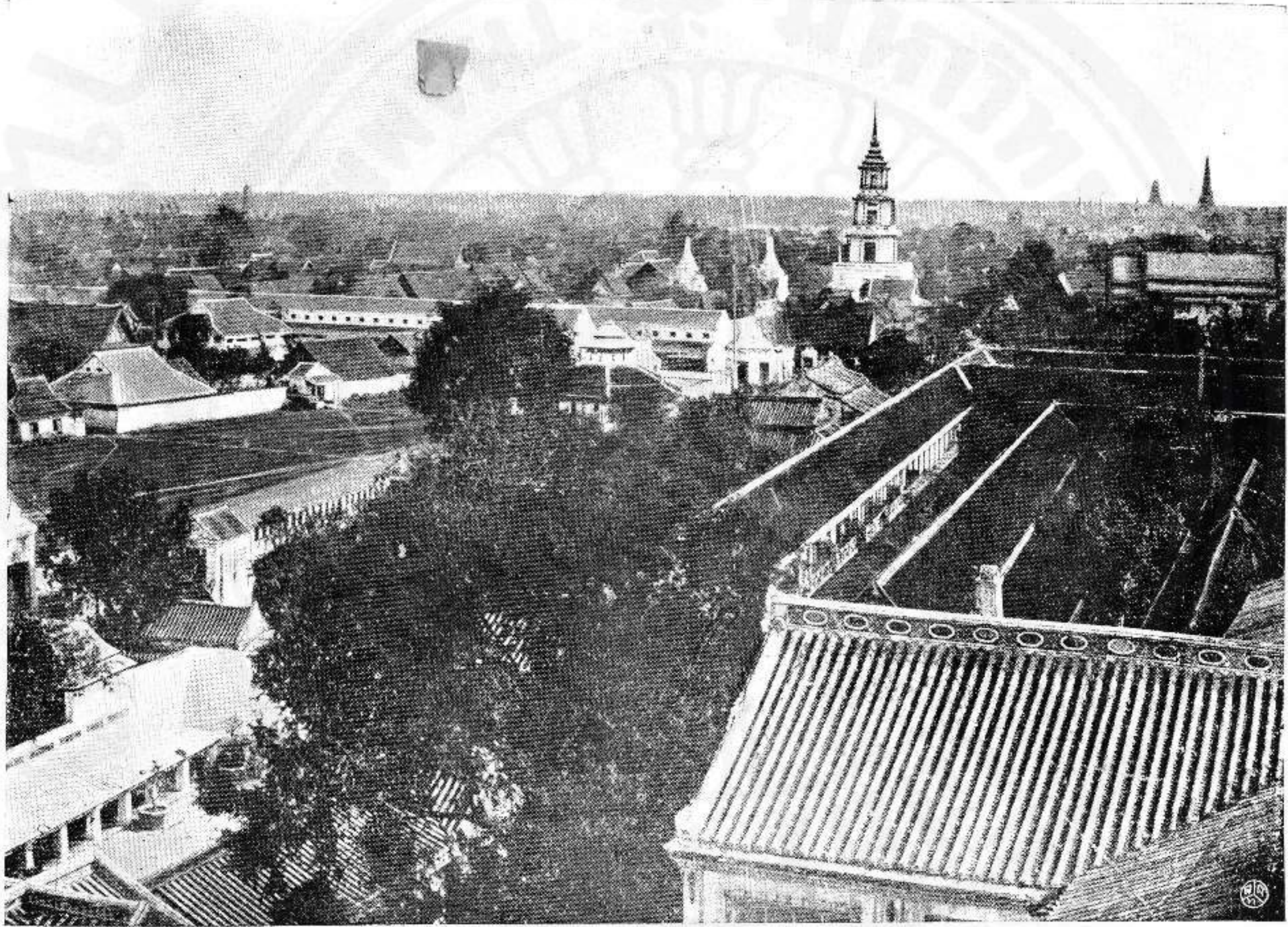
มหาวิทยาลัยสุโขทัย

ศึกแถวถนนเจริญกรุงและหอกลองถ่ายจากพระที่นั่งภูวดลทิศไนบ

TUDC

22/04/2563

TUDC

22/04/2563

มหาวิทยาลัยสุโขทัย

เสานางவேียง ที่ตำบลถนนบำรุงเมือง

TUDC

22/04/2563

TUDC

22/04/2563

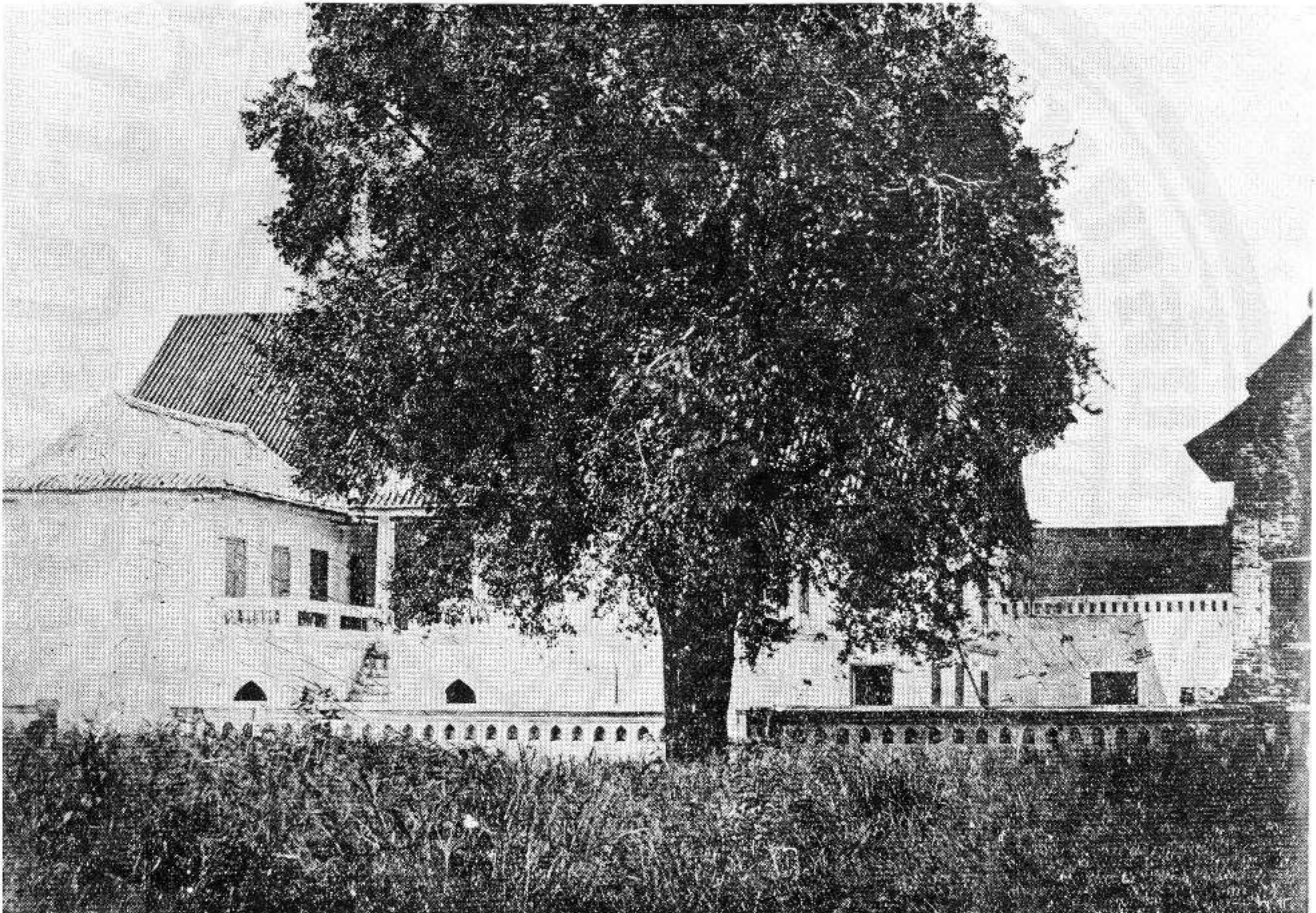
วิชาประวัติศาสตร์

**พระราชมนเทียรพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง
ในพระนารายณ์ราชนิเวศน์ เมืองลพบุรี**

TUDC

22/04/2563

TJDC

22/04/2563

วิทยาลัยเทคโนโลยีพระยาพรหม

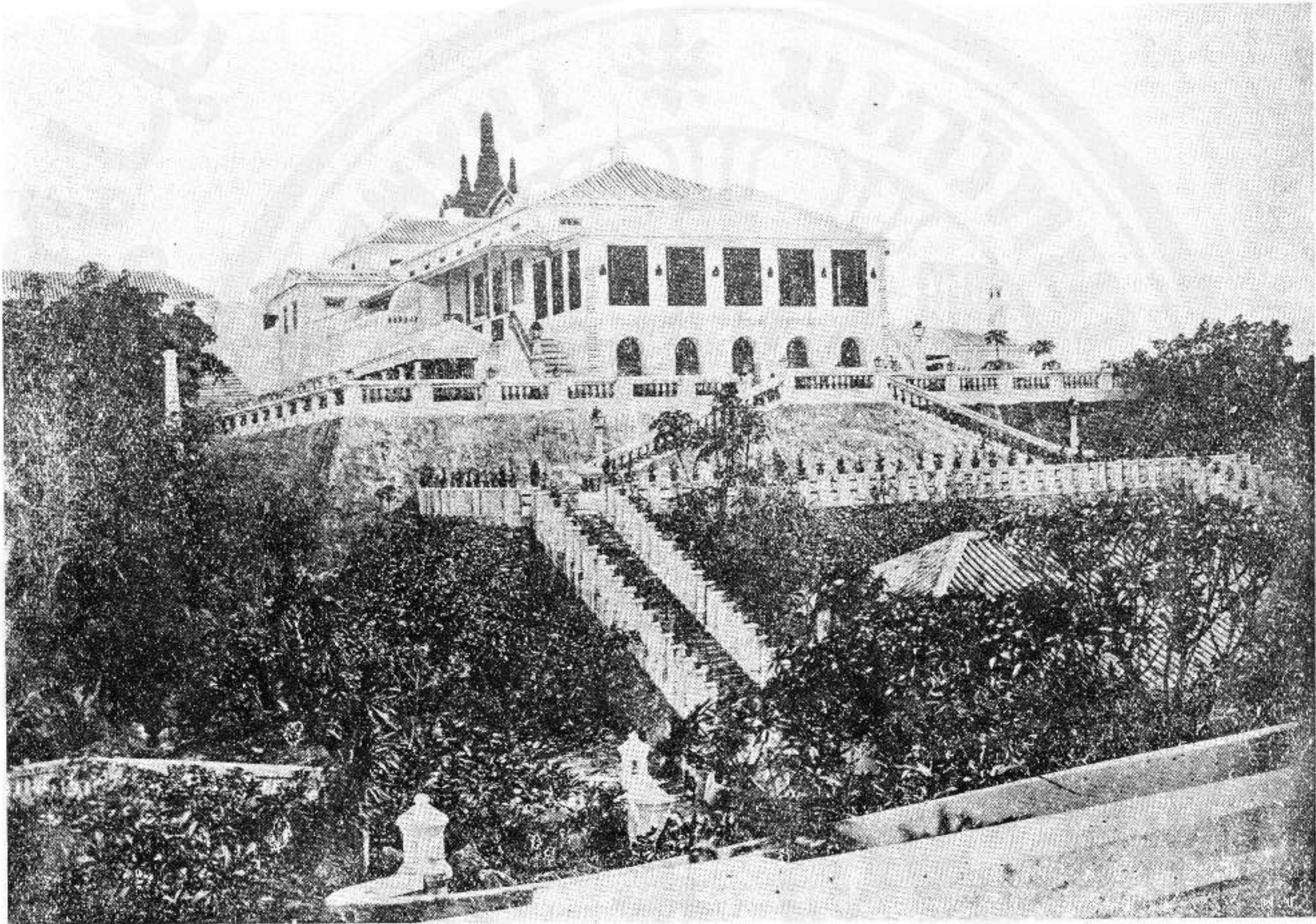
พระนครศรีอยุธยา นครหลวงเก่าเมืองเพ็ชรบูรณ์

TUDC

22/04/2563

TUDC

22/04/2563

พระพุทธรูปรัตนตรัย

สำนักหอสมุด

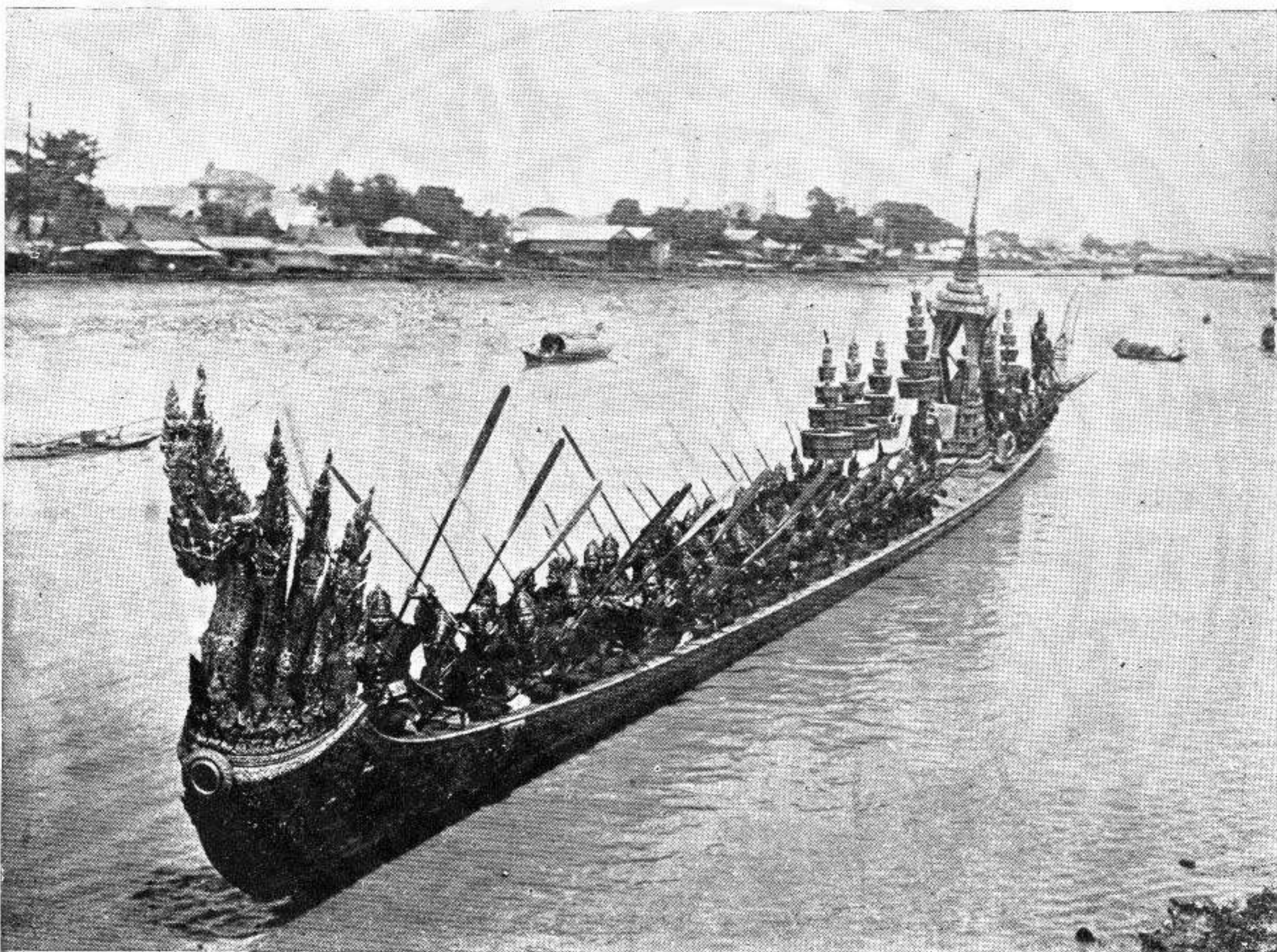
มหาวิทยาลัยสุโขทัย

๒๒
เรือพระที่นั่งอนันตนาคราช

TUDC

22/04/2563

TJDC

22/04/2563

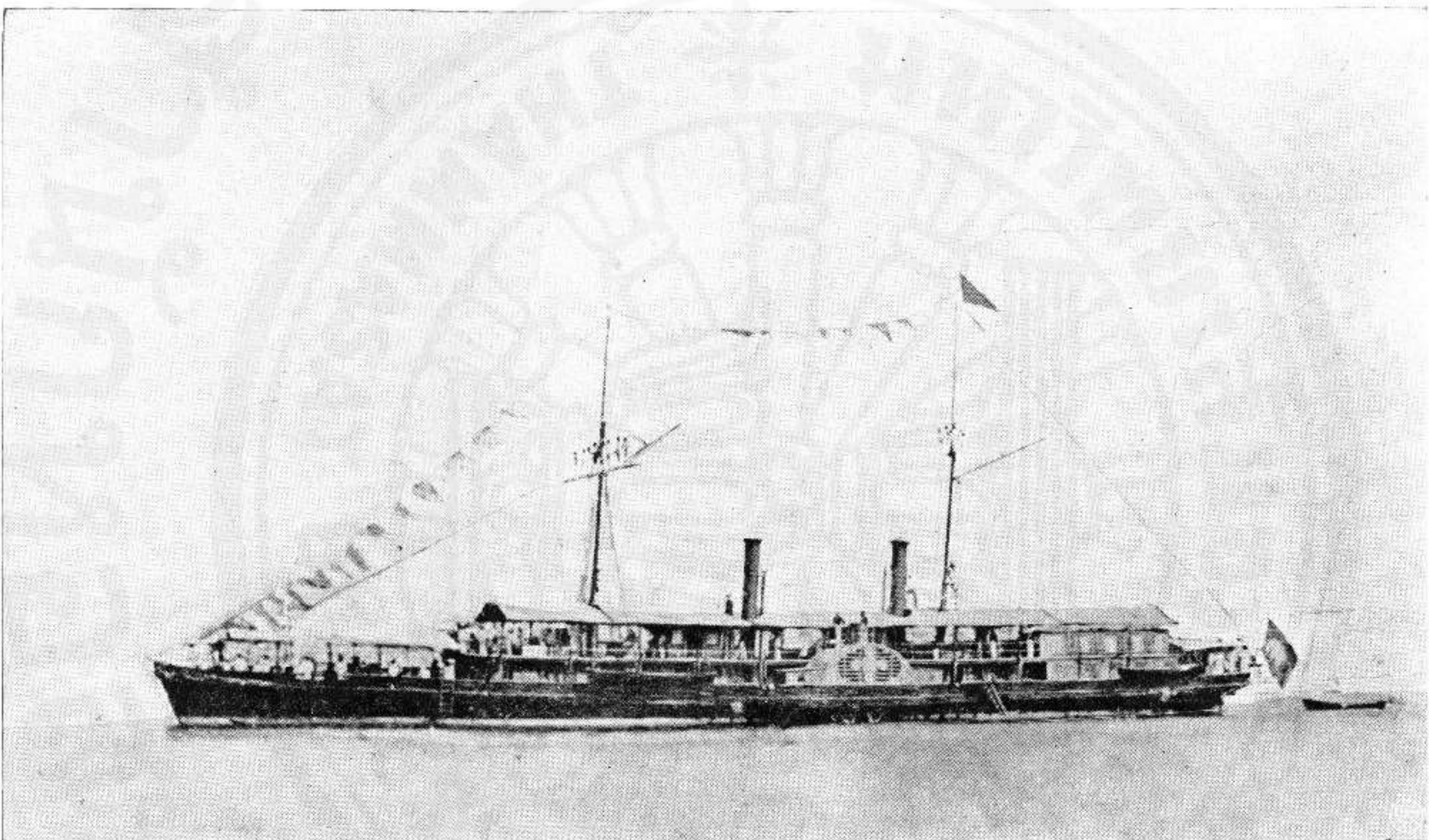
มหาวิทยาลัยสุโขทัย

เรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช

TUDC

22/04/2563

TJDC

22/04/2563

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ทรงสร้างในรัชกาลที่ ๔

แถวบน (ซ้าย) ตราตราไอรพต (ขวา) ตราพานพรัตน์
ดวงกลางตราพระราชสีห์

แถวที่ ๒ ตราช้างเผือก (ซ้าย) สำหรับพระราชทานคนไทย
(ขวา) สำหรับพระราชทานชาวต่างประเทศ

แถวล่าง (ซ้าย) ตราพระมหามงกุฏ

(ขวา) เหรียญเฉลิมพระชนม์พรรษา

